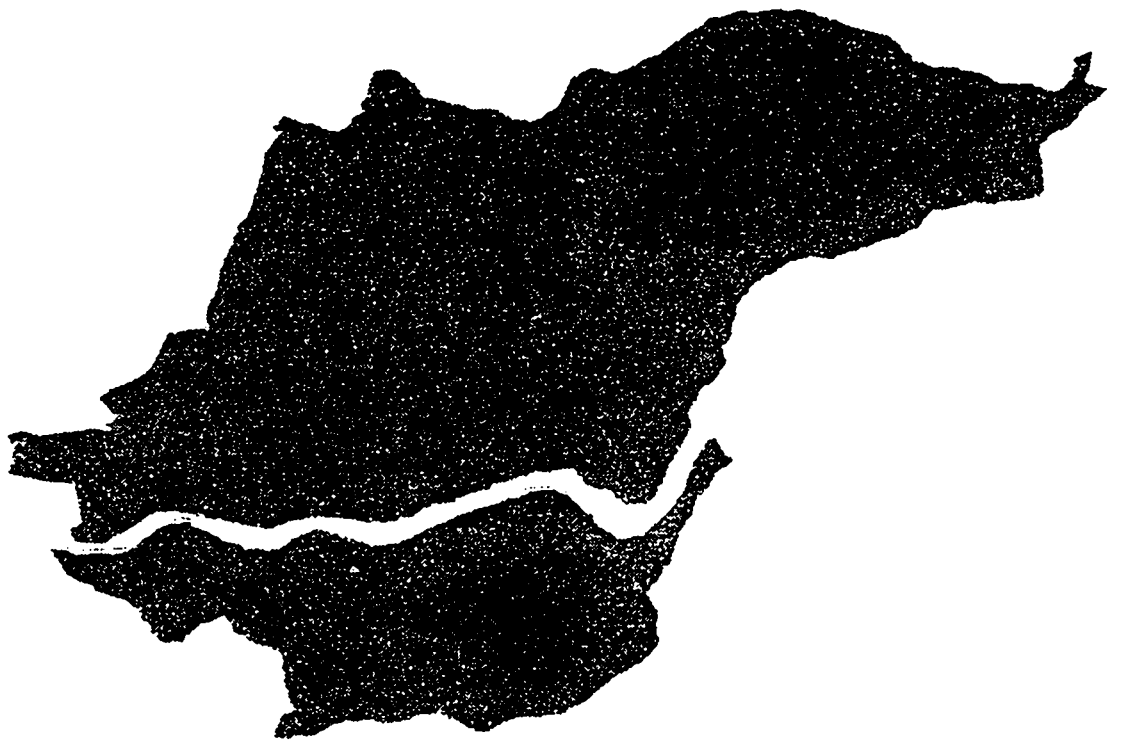

RIVIERENLAND

regio-beschrijving

Monumenten
Inventarisatie
Project

MONUMENTEN
INVENTARISATIE
PROJECT

Ten geleide

Het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) is een landelijk opgezet project met het doel om in betrekkelijk korte tijd - 5 jaar - een inventarisatie te verkrijgen van bouwkunst en stedenbouw uit de periode 1850-1940. De uitvoering van het project wordt verzorgd door de provincies. In Gelderland heeft de provincie de Stichting MIP-Gelderland opgericht, die belast is met de uitvoering van het project.

In Gelderland wordt het MIP uitgevoerd conform de Gelderse streekplan-indeling: Midden-Gelderland, Oost-Gelderland, Veluwe en Rivierenland. Binnen deze inventarisatiegebieden wordt per gemeente geïnventariseerd.

Het eindprodukt, waarover de gemeenten de beschikking krijgen, bestaat uit 3 rapporten, te weten een regiobeschrijving, een gemeentebeschrijving en een inventarisatierapport.

In de regiobeschrijving wordt op hoofdlijnen een schets gegeven van ontwikkelingen die bepalend zijn geweest voor de ruimtelijke kwaliteit, i.c. bouwkundige en stedenbouwkundige karakteristieken, uit de periode 1850-1940 in het inventarisatiegebied. Het betreft veelal ontwikkelingen en karakteristieken die behalve van lokaal belang ook een boven-lokaal belang vertegenwoordigen.

In de gemeentebeschrijving, die kan worden beschouwd als een verfijning die betrekking heeft op een deel van het grondgebied van de regiobeschrijving, worden op beknopte wijze de voornaamste historisch-geografische, sociaal-economische, bouwkundige en stedenbouwkundige ontwikkelingen uit de periode 1850-1940 weergegeven.

In dit verband dient hoofdstuk 4.5. *Karakterisering geïnventariseerde bebouwing* afzonderlijk te worden genoemd. Het betreft een hoofdstuk dat als "schakel" fungeert tussen het beschrijvende en het inventarisatiegedeelte, te weten het inventarisatierapport.

Het inventarisatierapport voorziet in een beknopte weergave per gemeente van de gebouwde omgeving uit de periode 1850-1940 in de vorm van objecten en complexen op basis van de uitgewerkte MIP-formulieren.

Hoewel de 3 rapporten afzonderlijk kunnen worden gelezen, verdient het aanbeveling het inventarisatiegedeelte niet los te zien van het beschrijvende gedeelte en omgekeerd.

Blad : 2
Betreft : Ten geleide (vervolg)

Met betrekking tot het gebruik van de MIP-eindprodukten dient het volgende te worden opgemerkt.

Bij schrijven d.d. 21 september 1989 - nr. WZ89.59395 - WZ/CE404 is de provincie Gelderland accoord gegaan met de samenwerkingsovereenkomst, zoals opgesteld van rijkswege bij schrijven d.d. 11 augustus 1989, nr. U-172.612, inzake de uitvoering van het Monumenten Inventarisatie Project in Gelderland.

In artikel 8 van bedoelde overeenkomst is het gebruik van de eindprodukten geregeld. Dit artikel luidt als volgt:

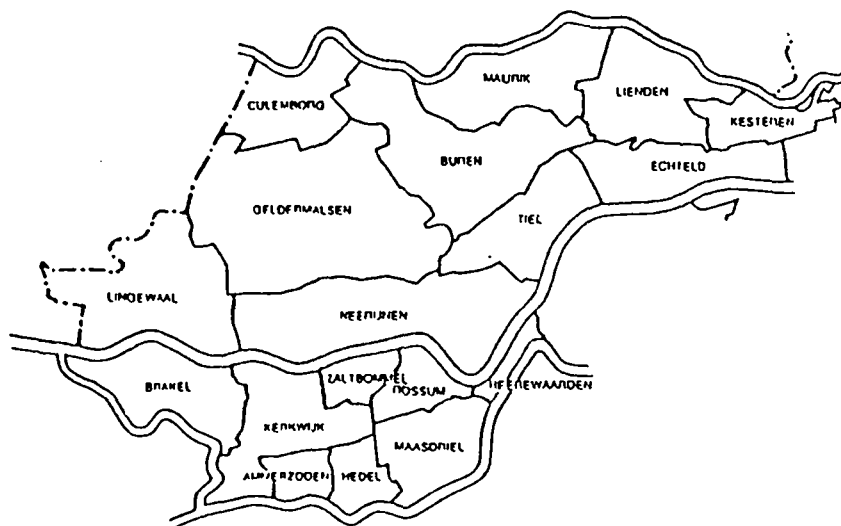
"Artikel 8. Gebruik eindprodukten

1. De Provincie is evenals de Rijksdienst ook nadat de eindprodukten als bedoeld in artikel 1, leden a t/m e (*) zijn opgeleverd gerechtigd deze eindprodukten, geheel of gedeeltelijk voor eigen gebruik aan te wenden, te vermenigvuldigen of te publiceren, dan wel, al dan niet tegen financiële vergoeding, voor gebruik aan derden beschikbaar te stellen.
2. De Provincie maakt met derden die zij bij de uitvoering van het Project betreft zodanige afspraken, dat hen niet de bevoegdheid toekomt, bv. door een beroep op hun toebehorende auteursrechten, in het in het eerste lid omschreven gebruik, geheel of gedeeltelijk te beletten of te belemmeren.
3. De Rijksdienst en de Provincie bevorderen de totstandkoming van openbare publicaties over jongere bouwkunst en stedebouw uit de periode midden 19e eeuw - Tweede Wereldoorlog."

Wij verzoeken u bij het gebruik van de eindprodukten de geraadpleegde bron(nen) te vermelden.

REGIO-BESCHRIJVING

RIVIERENLAND

INHOUDSOPGAVE

	Blz.
<u>VOORWOORD</u>	3
1. <u>INLEIDING</u>	9
2. <u>BODEMGESTELDHEID EN GRONDGEBRUIK</u>	11
3. <u>INFRASTRUCTUUR</u>	20
4. <u>NEDERZETTINGSSTRUCTUUR</u>	24
4.1. Algemeen	24
4.2. Functionele ontwikkelingen	24
- periode 1800-1850	
- periode 1850-1900	
- periode 1900-1940	
4.3. Stedebouwkundige structuur	27
- stedebouwkundige ontwikkelingen tot 1850	
- stedebouwkundige ontwikkelingen 1850-1940	
4.4. Ontwikkelingen na 1940	30
4.5. Karakterisering geïnventariseerde bebouwing	32
- algemeen	
- wonen	
- werken	
- infrastructuur	
- maatschappelijke voorzieningen	
<u>GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN/BIBLIOTHEKEN, KAARTMATERIAAL EN LITERATUUR</u>	42

VOORWOORD

Achtergrond en inhoud van het MIP

In 1984 heeft de Tweede Kamer een breed ondersteunde motie aanvaard waarbij werd uitgesproken dat zo spoedig mogelijk een begin moest worden gemaakt met de inventarisatie van jonge bouwkunst en stedenbouw uit de periode 1850-1940, aangezien de kennis op dit gebied nog vele leemten vertoont.

De uitvoering diende plaats te vinden volgens een zich over het hele land uitstrekkende uniforme systematische aanpak en in nauw overleg met regionale en lagere overheden.

Met dit uitgangspunt is van rijkswege het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) ontwikkeld. Samengevat komt het erop neer dat het land per provincie wordt geïnventariseerd en dat de coördinatie en uitvoering worden verzorgd door de provinciale besturen en de vier grote steden. De hele operatie dient binnen een tijdsbestek van vijf jaar (1987-1993) te zijn afgerond.

Met de resultaten van het MIP worden diverse doelen gediend:

1. Het MIP is gericht op het verkrijgen van een landelijk overzicht van jonge bouwkunst en stedenbouw uit de periode midden 19e eeuw - Tweede Wereldoorlog
2. Het MIP is gericht op het bevorderen van kennis en waardering voor historische stads- en dorpsgezichten en monumenten van geschiedenis en kunst uit de periode midden 19e eeuw - Tweede Wereldoorlog
3. Het MIP kan dienen als uitgangspunt voor uitwerking in publikaties en voor wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedenbouwkundig, historisch-geografisch en/of industrieel-archeologisch terrein
4. Het MIP kan dienen als bouwsteen voor te ontwikkelen beleid van de drie bestuurslagen ten aanzien van ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg en als basis voor planologische en stedenbouwkundige afwegingen.
5. Het MIP kan dienen ten behoeve van selectie- en registratie-activiteiten van de drie bestuurslagen ten aanzien van objecten, ensembles, structuren en gezichten.

Het MIP is dus gericht op het verkrijgen van een landelijk overzicht van objecten, complexen en structuren van jonge bouwkunst en stedenbouw uit de periode 1850-1940. Bedoelde objecten hebben betrekking op afzonderlijke gebouwen of bouwkundige elementen, zoals bijvoorbeeld stationsgebouwen, kerken, postkantoren, watertorens, tolhuizen, hekwerken, kazematten en grenspalen. Van complexen is sprake wanneer het om meer dan twee gebouwen of bouwkundige elementen gaat waartussen architectonisch/bouwkundig en/of functioneel een relatie bestaat. Voorbeeld in dit verband zijn een sluis met dienstwoning en brug, een kerk met pastorie en begraafplaats of een kleine (arbeiders-)wijk. Bij het inventariseren van structuren kan in de meeste gevallen niet worden volstaan met het inventariseren van objecten en complexen. Structuren hebben betrekking op gebieden die groter zijn dan complexen en die bestaan uit functies met de daarmee samenhangende ruimtelijke opbouw. Bij gebruik van het begrip structuur dient onderscheid te worden aangebracht naar ruimtelijke typologieën, zoals vermeld in de van rijkswege verstrekte Handleiding.

Bedoelde typologieën zijn ingedeeld naar oorspronkelijke functie en ruimtelijke opbouw, bijvoorbeeld stedelijk ingericht gebied, niet-stedelijk ingericht gebied, industriegebied, villagegebied e.d. Naast stedenbouwkundige typologieën zijn van rijkswegen ontwikkeld voor het aangeven van gebieden met bijzondere waarden. Het betreft gebieden waarvan het hoofdaccent in de ontwikkeling(en) dateert uit de periode 1850-1940: de daarmee samenhangende functie(s) en ruimtelijke opbouw zijn nog als zodanig herkenbaar.

Bedoelde bijzondere gebieden dienen te voldoen aan vijf hoofdcriteria, te weten intrinsieke stedenbouwkundige kwaliteit, bijzondere historische betekenis, stedenbouwkundige betekenis in ruimere omgeving, gaafheid en zeldzaamheid.

Uitvoering

Op grond van contractuele verplichtingen tussen Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) en de provincie Gelderland dienen uiterlijk 1 januari 1994 de volgende eindprodukten te zijn opgeleverd:

- A. vier rapporten houdende de beschrijving van de in Gelderland onderscheiden inventarisatiegebieden conform de streekplan-indeling, te weten Midden-Gelderland, Oost-Gelderland, Veluwe en Rivierenland (de zogenaamde regio-beschrijvingen)
- B. Rapporten houdende de beschrijving van de 86 Gelderse gemeenten (de zogenaamde gemeentebeschrijvingen)
- C. Inventarisatieformulieren houdende de gegevens van ca. 24.000 geïnventariseerde objecten en complexen van jonge bouwkunst en stedenbouw.

Het MIP in Gelderland wordt uitgevoerd op basis van de van rijkswegen verstrekte richtlijnen, zoals vermeld in de Handleiding. Daarbij worden op uiterst kritische wijze de van rijkswegen verstrekte criteria gehanteerd, zowel ten aanzien van de inventarisatie van objecten/complexen, als ten aanzien van "bijzondere gebieden". Bij de inventarisatie van objecten/complexen gaat het erom op hoofdlijnen een samenhangend, representatief beeld te schetsen van het betreffende gebied uit de periode 1850-1940. Daarbij vormen visuele herkenbaarheid en het representatief zijn voor bepaalde sociaal-economische ontwikkelingen belangrijke aspecten, waarbij ruimte is gelaten voor regionale kenmerken. Met betrekking tot het weergeven van "bijzondere gebieden" geldt dat ook hier een uiterst kritische en zorgvuldige afweging dient plaats te vinden. Dit maakt het in principe mogelijk dat bepaalde gebieden ondanks hun ruimtelijke kwaliteit niet als "bijzonder" worden aangemerkt vanwege hun weinig specifieke karakter (elders zouden zij evengoed hebben kunnen voorkomen). Sommige gebieden zijn dermate beperkt van omvang dat daarvoor de inventarisatiegegevens met betrekking tot complexen geraadpleegd dienen te worden.

In Rivierenland zijn de volgende grotere gebieden als bijzonder aangemerkt:

- * Geldermalsen - Tuindorp
- * Gameren - Delkant
- * Bruchem - Peperstraat/Dorpsstraat
- * Poederrijen - Maasdijk

Behalve de inventarisatie van objecten, complexen en structuren van jonge bouwkunst en stedenbouw uit de periode 1850-1940, worden in bepaalde gevallen ook objecten, complexen en structuren van vóór 1850 en na 1940 geïnteriseerd. Objecten en complexen van vóór 1850 worden uitsluitend geïnteriseerd als zij niet vermeld staan op de rijkslijst van beschermde monumenten. Het betreft in de regel agrarische bebouwing en in sommige gevallen kerken.

Structuren van bouwkunst en stedenbouw van vóór 1850 en na 1940 die een bijzondere kwaliteit hebben worden aangeduid met de kwalificatie "karakteristieke gebieden". Het betreft gebieden waarvan de hoofdelementen dateren van vóór 1850 of na 1940, die ook daarna herkenbaar zijn gebleven. Dit neemt niet weg dat 'karakteristieke gebieden' in sommige gevallen uit belangrijke elementen kunnen bestaan uit de periode 1850-1940. Objecten en complexen uit de periode 1940-1950 hebben in de regel betrekking op de wederopbouw, tijdens en na de oorlog. Wederopbouw in de vorm van individuele panden (woonhuizen, boerderijen) en complexen (kerken, scholen).

Als 'karakteristiek' zijn aangemerkt:

- * Culemborg - Redichem
- Culemborg - binnen de grachten
- * Echteld - kern
- * Acquoy - Lingedijk e.o.
- Gellicum - Vlietskant, Kerkweg, Lingedijk
- Rumpt - Dorpsdijken, Middenstraat
- Enspijk - de dorpskern
- Tricht - Bulkstraat
- Buurmalsen - Rijksstraatweg e.o.
- Beesd - gehele dorp
- Mariënwaard - gebouwen met lanen
- Rhenoy - Middenstraat, Lingedijk
- * Asperen - binnen omwalling
- Herwijnen - Waaldijk bij Bovenwaard
- Heukelum - Molenstraat, Gasthuisstraat, Voorstraat met kasteel Merckenburg
- * Heerewaarden - Hogestraat e.o.
- * Lienden - kern
- Ingen - dr. A.R. Holplein e.o.
- * Maurik - dorpsplein e.o.
- * Neerijnen-Waardenburg - gehele dorp Neerijnen met gebied tussen Neerijnen en Waardenburg
- Hellouw - westelijk deel van kern Hellouw
- * Rossum - Burchtstraat, Kerkstraat
- * Zaltbommel - binnen stadsgracht
- * Kerkwijk - Achterstraat

- * Tiel - Waalstraat-Havendijk, het Rivierfront van Tiel
- * Buren - kernen Zoelen, Erichem, Buren, Asch, Zoelmond en Beusichem

Voorts worden gemeentegrens overschrijdende zones aangeduid. Het betreft gebieden die zijn opgebouwd uit geografische, landschappelijke, stedenbouwkundige en bouwkundige elementen die een zekere samenhang vertonen qua functie en ruimtelijke opbouw en die nog als zodanig herkenbaar zijn.

Hierbij zij aangetekend dat zowel in de gemeentebesrijvingen als de regiobeschrijvingen het aspect landschap-cultuurhistorie grotendeels buiten beschouwing blijft. Daarvoor wordt bij deze verwezen naar de terzake uitgebrachte provinciale nota Cultuurhistorisch Landschapsonderzoek, die in december 1987 is verschenen.

Stichting MIP-Gelderland

De provincie Gelderland heeft de Stichting MIP-Gelderland opgericht en belast met de uitvoering van het project. De uitvoering heeft betrekking op het bewaken van de inhoudelijke kwaliteit van de eindproducten en de voortgang van het project. De Stichting wordt hierin bijgestaan door een begeleidingscommissie. De projectleider is belast met de dagelijkse leiding. De financiële en eindverantwoordelijkheid voor het project berust bij de projectcoördinator, i.c. de provincie Gelderland.

Met de projectcoördinatie is belast de dienst RWG van de provincie, met de projectleiding drs. W.H. Knoop. Het projectsecretariaat wordt verzorgd door mw. Jolan Vervat. Ir. F.P.G.M. Gielens en drs. R.G.W. Gerrits verrichtten stedenbouwkundig (veld-)werk en onderzoek, respectievelijk historisch-geografisch (veld-)werk en onderzoek. De inventarisatiewerkzaamheden werden verricht door een vijftal inventariseurs, te weten mw. drs. G.M.H. Frenken, mw. drs. H.J.M. Peterse, mw. S.M. Jurgens, drs. V.M.J.A.N. Collette, en de heer J.W. van Beusekom.

Rivierenland

Rivierenland is het vierde en laatste inventarisatiegebied dat ter hand is genomen. Rivierenland wordt gekenmerkt door een relatief groot aantal kernen. Rivierenland is een regio met een complex buitengebied, dat niet kan worden begrepen zonder nader in te gaan op de relatie landschap-cultuurhistorie (zie hiervoor eerder genoemde nota Cultuurhistorisch Landschapsonderzoek).

Het eindproduct Rivierenland bestaat uit een regiobeschrijving Rivierenland, 18 gemeentebesrijvingen, alsmede 18 sets inventarisatieformulieren (met copie-foto).

Het eindproduct per gemeente bestaat uit één regiobeschrijving Rivierenland, één gemeentebesrijving, één complete set inventarisatieformulieren van alle in de betreffende gemeente geïnventariseerde objecten/complexen (met copie-foto).

Uitgangspunt van de provincie Gelderland/Stichting MIP-Gelderland is dat het project doelmatig en efficiënt wordt uitgevoerd. Dit houdt in

dat van begin af aan rekening is gehouden met de mogelijkheid derden op onderdelen van de uitvoering bij het project te betrekken, mits deze beschikken over de nodige kennis en ervaring, respectievelijk belast zijn met opdrachten voor gemeenten die qua aard en doelstelling inpasbaar zijn binnen de tijdsplanning van het MIP. Het gaat dan om inventarisatie-activiteiten en het maken van stedenbouwkundige beschrijvingen. Op deze wijze kan dubbel werk worden vermeden. Dit heeft ertoe geleid dat van provinciezijde in overleg met de Stichting MIP-Gelderland:

- a. aan het Gelders Genootschap opdracht is verstrekt voor de aanlevering van inventarisatiegegevens en stedenbouwkundige beschrijvingen. De inventarisatiegegevens hebben betrekking op: Brakel, Geldermalsen, Heerewaarden, Kerkwijk, Maasdriel en Rossum. De stedenbouwkundige beschrijvingen betreffen: Ammerzoden, Brakel, Culemborg, Geldermalsen, Heerewaarden, Hedel, Kerkwijk, Lingewaal, Maasdriel, Neerijnen, Rossum en Zaltbommel, .
- b. aan het Restauratie Advies en Begeleidingsbureau (RAB) te Veenendaal opdracht is verstrekt voor de aanlevering van inventarisatiegegevens van Culemborg.

Vervolg op het MIP

Wat er met de MIP-gegevens zal gebeuren en hoe het vervolg op het MIP in concreto gestalte zal krijgen, valt thans nog niet geheel te overzien.

Wel is bekend dat er in het kader van het MSP/MRP (Monumenten Selectie Proces/Monumenten Registratie Project) op rijksniveau vervolg zal worden gegeven aan het MIP, waarbij provincies en gemeenten nauw zullen worden betrokken.

De MIP-gegevens kunnen als bouwstenen dienen voor het monumenten-, resp. ruimtelijke ordeningsbeleid op rijks-, gemeentelijk en provinciaal niveau.

- A. **Rijksniveau:** Naar verwachting zal maximaal 10% van het geïnventariseerde objecten- en complexenbestand in aanmerking komen voor plaatsing op de rijkslijst van beschermde monumenten. Ten aanzien van "bijzondere gebieden" bedraagt het percentage maximaal 30.
- B. **Gemeentelijk niveau:** Van de minimaal resterende 90% van het geïnventariseerde objecten- en complexenbestand zal een deel in aanmerking kunnen komen voor plaatsing op gemeentelijke monumentenlijsten. Van de minimaal resterende 70% van de "bijzondere gebieden" zal van gemeentewege een deel in aanmerking kunnen komen voor maatregelen in het kader van het ruimtelijke ordeningsbeleid, in het bijzonder structuur-, respectievelijk functieversterkende maatregelen.
- C. **Provinciaal niveau:** Objecten en complexen die een (boven-)lokaal belang vertegenwoordigen zouden aandachtspunten kunnen vormen voor het provinciaal ruimtelijke ordeningsbeleid. Gedacht kan worden aan structurerende activiteiten van provinciewege gericht op instandhouding, respectievelijk bescherming van bedoelde objecten/complexen, zoals het expliciet vermelden van bedoelde objecten en complexen, alsmede "bijzondere" en "karakteristieke

gebieden" in structuurplannen, het aandacht vragen hiervoor bij gemeenten in het kader van het regulier overleg over bestemmingsplannen e.d.

Het betreft:

1. objecten en complexen die vanwege hun aard, verspreiding en aantallen een bijdrage leveren aan de herkenbaarheid van Gelderland of een deel ervan (bijvoorbeeld fruitboerderijen, pachtboerderijen)
2. objecten en complexen die op enigerlei wijze in relatie staan tot ontsluiting van streek of regio. Het zal in dit verband in de eerste plaats gaan om infrastructurele voorzieningen, variërend van stations, overslagdepots tot bruggen, water-torens, onderstations (electriciteitsvoorziening), strategische infrastructuur (o.a. forten), sluiscomplexen.
3. objecten en complexen die al dan niet in vervolg op het onder 2. genoemde representatief genoemd kunnen worden voor ontwikkelingen van waaruit in materieel, economisch en geestelijk/sociaal opzicht ontsluiting heeft plaatsgevonden van streek of regio. Het zal in dit verband gaan om (agrari-sche) industrieën en bepaalde soorten ambachten/nijverheden (o.a. tabaksnijverheid, zuivelindustrie, textiel-, leer-, schoenen- en metaalindustrie), maar ook om instellingen op maatschappelijk en religieus gebied (o.a. sanatoria, herstellingsoorden, bepaalde kloosters, kerken, onderwijs-instellingen).

Met betrekking tot "bijzondere gebieden", "karakteristieke gebieden" en gemeentegrens overschrijdende zones zou van provinciewege aandacht gevraagd mogen worden ter ondersteuning van structuur-, respectievelijk functieversterkende maatregelen.

1. INLEIDING

De provincie Gelderland is overeenkomstig de provinciale streekplanindeling verdeeld in de inventarisatiegebieden Midden-Gelderland, Oost-Gelderland, de Veluwe en het Rivierenland. Het Rivierenland is het vierde en laatste inventarisatiegebied. Het Rivierenland bestaat uit de Neder-Betuwe, het Land van Culemborg en Buren, de Tielerwaard en de Bommelerwaard.

Het Rivierenland bestaat uit 18 gemeenten: Ammerzoden, Brakel, Buren, Culemborg, Echteld, Geldermalsen, Hedel, Heerewaarden, Kerkwijk, Kesteren, Lienden, Lingewaal, Maasdriel, Maurik, Neerijnen, Rossum, Tiel en Zaltbommel.

Het Rivierenland werd in de periode 1850-1940 gekenmerkt door een aantal ontwikkelingen op het gebied van land- en tuinbouw, fruitteelt, veehouderij, nijverheid en infrastructuur. De Betuwse boer was in hoofdzaak fruitteeler, paardenfokker, vetweider en handelaar. Van oudsher werd in dit gebied een weinig intensieve landbouw uitgeoefend, met uitzondering van de tabaksteelt in de 18e en 19e eeuw. De tabaksteelt was bijzonder arbeidsintensief en bij uitstek geschikt voor het kleinbedrijf. Met name na 1850 genoten de paardenfokkerij en enkele paardenmarkten (Beusichem, Hedel) internationale belangstelling. Na 1870 ontwikkelde de fruitteelt zich van nevenbedrijf tot volwaardige bedrijfstak.

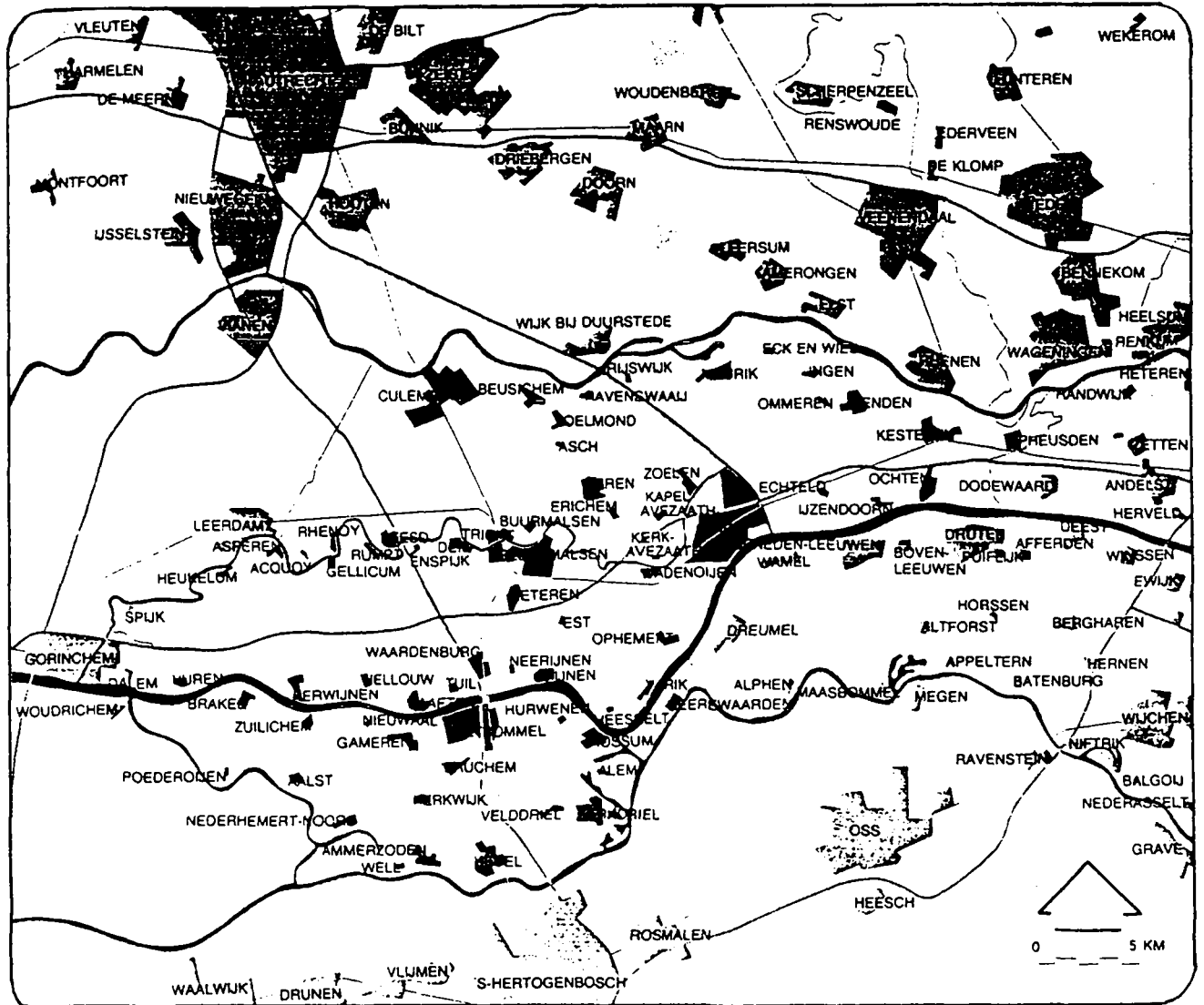
Mechanisatie van het grote(re) bedrijf in stad en dorp voltrok zich na 1880, toen mede door de aanleg van verschillende spoorwegen (Utrecht-Den Bosch in 1870; Dordrecht via Geldermalsen en Elst naar Arnhem respectievelijk Nijmegen in 1885) de afvoer van produkten van landbouw (fruitteelt), veeteelt en nijverheid verder werd bevorderd. Culemborg, Geldermalsen en Tiel, die alle aan een spoorlijn zijn gelegen, ontwikkelden zich verder tot industriecentra. De oudste industrie is de baksteenindustrie. Dit is tevens de enige industrie die in het gehele gebied vertegenwoordigd was.

Daarnaast waren in deze periode van belang de tabaksindustrie (sigaren), conservenindustrie (fruit) en in mindere mate graanmalerijen, meelfabrieken en zuivelfabrieken. Verder van belang waren de meubelindustrie (Gispen: stalen meubelen na 1934) en de metaalverwerkende industrie.

De bevolking van het Rivierenland nam in de periode 1850-1940 toe met bijna 50%. In 1850 bedroeg het bevolkingsaantal ruim 61.000 inwoners. In 1940 was het aantal opgelopen tot circa 92.000 inwoners, een toename van circa 31.000 personen.

Het totale vertrekoverschot in het Rivierenland over de periode 1850-1940 bedroeg circa 50.000 personen, hetgeen neerkomt op ongeveer 40% van de natuurlijke bevolkingsgroei in deze periode (Op de Veluwe bedroeg het vertrekoverschot slechts 2% van de natuurlijke bevolkingsgroei in deze periode) Met dit hoge migratiesaldo is het Rivierenland verreweg het grootste expulsiegebied in Gelderland.

Afbeelding 1
Kernen in het Rivierenland en in de directe omgeving

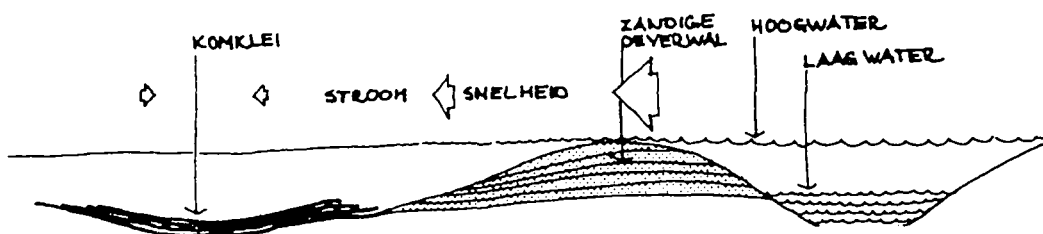

2. BODEMGESTELDHEID EN GRONDGEBRUIK

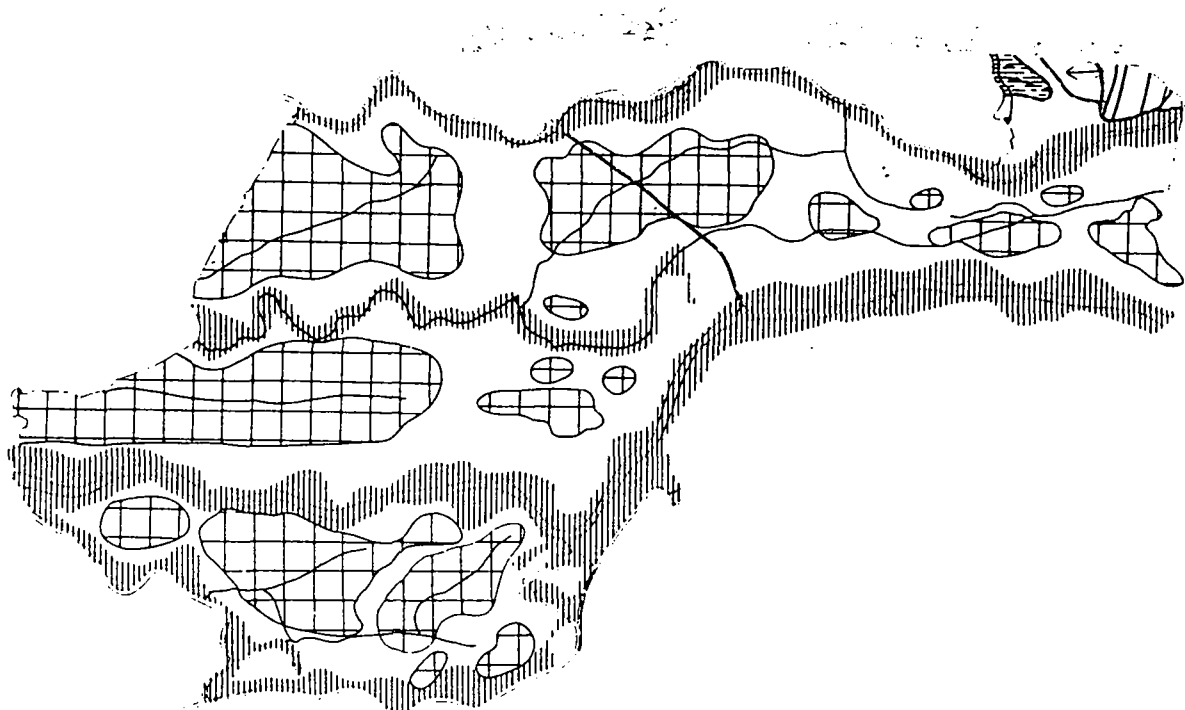
Gedurende de Saale-ijstijd ($\pm 200.000-120.000$ v. Chr.) drong landijs vanuit het noorden de dalen van de grootste rivieren binnen. Daardoor werd de loop van Rijn en Maas naar het westen afgebogen. In de daarop volgende ijstijd, het Weichselien dat circa 70.000 jaar v. Chr. begon, ontstond een vlechtend riviersysteem met een patroon van zich vertakkende en samenkomende geulen. Omstreeks 10.000 jaar v. Chr. begon het Holoceen en werd het geleidelijk warmer. Naarmate het klimaat verbeterde en het vegetatiedek meer gesloten werd, voerden de rivieren steeds minder sediment aan, waardoor zich enkele hoofdgeulen in de eigen afzettingen begonnen in te snijden. Gaandeweg ontstond een oeverwallen/stroomruggen- en kommensysteem, met zavel en lichte klei op de ruggen, en veen en zware klei in de kommen. De Linge wordt in zijn benedenloop alwaar hij een echte rivier is, in tegenstelling tot het deel Doornenburg-Zoelen (=kanaal), even boven Tiel, begrensd door oeverwallen en uiterwaarden.

Het patroon van de stroomruggen en kommen werd gefixeerd door de aanleg van de eerste dijken, die in de 10e en 11e eeuw na Chr. heeft plaatsgevonden. Van echte bedijking was evenwel niet eerder sprake dan eind 13e eeuw. Tussen rivier en dijk ontwikkelden zich nadien uiterwaarden.

Linge, Zoel, Waal en Maas waren de belangrijkste rivieren. In de 13e eeuw nam de betekenis van de Linge als waterweg snel af als gevolg van zijn afdamming in Tiel. De Zoel verzandde. Waal en Maas waren vanaf die tijd de belangrijkste rivieren in het Rivierenland.

Afbeelding 2
Hoofdstructuur Rivierenland (geomorfologie en afwatering)

VERKLARING

- stroomruggen/oeverwallen
- kommen
- belangrijkste afwateringsvaarten (weteringen)
- grote rivieren met uiterwaarden

Het grondgebruik in de periode 1850-1940 werd bepaald door agrarisch grondgebruik, landgoederen en industrieel grondgebruik.

Agrarisch grondgebruik

Het agrarisch grondbedrijf heeft in hoofdzaak betrekking op het gemengd bedrijf, althans na 1880. Van oudsher werd op de kleigronden een weinig intensieve landbouw uitgeoefend. In het westen werd meer gras- dan bouwland aangetroffen. De lage ligging van veel weiden leende zich minder goed voor het houden van melkvee. Het vetweiden van ossen in de uiterwaarden prevaleerde boven de meer arbeidsintensieve melkveehouderij. De belangrijkste takken van veeteelt waren dan ook paardenfokkerij en vetweiderij.

Eind 18e, begin 19e eeuw werden de volgende produkten verbouwd: koren, koolzaad, gerst, tarwe, vlas, erwten, bonen, klaver, tabak, hop, papaver, aardappelen (hoofdgewas) en mangelwortel. Veel land werd gescheurd ten behoeve van de aardappelteelt. Daarnaast was er de fruitteelt (kersen, appelen en peren). De Betuwse boer was in hoofdzaak paardenfokker, vetweider, handelaar en fruitteler.

Vanaf 1850 namen akkerbouw, veeteelt, tuinbouw en fruitteelt in belang toe, mede als gevolg van de toegenomen vraag naar agrarische produkten vanuit de ons omringende, geïndustrialiseerde landen.

Op het gebied van de akkerbouw werd vanaf 1860 de teelt van suikerbieten van belang. De mest van schapen die aanvankelijk naar Utrecht en de Veluwe werd uitgevoerd in verband met de daar aanwezige tabaksteelt (Amerongen, Wageningen), werd in de tweede helft van de 19e eeuw steeds meer door de Betuwse tabaksplanters zelf benut. De tabaksteelt vormde in deze periode de enige vorm van intensieve landbouw in de Betuwe, typerend voor het kleinbedrijf. Toen de tabaksteelt aan het eind van de 19e eeuw over het hoogtepunt van haar bloei heen was, schakelden de tabakstelers over op tuinbouw en fruitteelt (aardbeien). De fruitteelt werd evenwel pas belangrijk omstreeks het derde en vierde kwart van de 19e eeuw. Als gevolg van de agrarische crisis werd bouwland in boomgaarden omgezet. Markten voor zacht fruit ontstonden in Kesteren, Geldermalsen en Tiel, in de eerste twee plaatsen vanwege de aanleg van spoorwegen. In Geldermalsen werd in 1904 een veiling opgericht. Ook in Kesteren en Tiel werden veilingen opgericht. De eerste fruitkoelhuizen dateren van omstreeks 1925 (Kesteren, Geldermalsen). Fruit- en laanboomkwekerijen worden aangetroffen in Kesteren (Opheusden) en Lienden.

Omstreeks 1900 waren het de grote boeren die ertoe overgingen bouwland te verpachten. Soms werden hele bedrijven verpacht aan boeren die van buiten de Betuwe afkomstig waren (uit Zeeland bijvoorbeeld). Deze bevorderden de introductie van nieuwe technieken. Na 1900 kwam het accent steeds meer op de veehouderij te liggen; bouwland werd bijzaak. Na 1850 werd de paardenfokkerij van nog groter belang. Paardenmarkten werden gehouden in Asperen, Beusichem, Buren, Geldermalsen, Lienden, Tiel, Culemborg en Hedel. Maar ook op de boerderijen werd gehandeld met de buitenlandse kopers door middel van hun tolken (Fransen, Engelsen, Duitsers en Spanjaarden). In tijden van internationale spanning, stegen de prijzen van paarden. Na 1900 legden veel bedrijven zich volledig toe op de paardenfokkerij (stoeterij). Tot in het begin van de 20e eeuw was de paardenfokkerij een lonende bedrijfstak.

Landgoederen werden en worden nog steeds verspreid over het Rivierenland aangetroffen. In combinatie met de talrijke adellijke huizen die bij voorkeur op de oeverwallen lagen, droegen zij er middels hun bezittingen toe bij dat de nederzettingen op de stroomruggen van elkaar gescheiden bleven. Veel adellijke huizen raakten in de 17e, 18e en 19e eeuw in verval wegens uitsterving, wegtrekken en schulden. Huizen en landerijen werden verkocht aan grote (pacht)boeren. Zo gingen geleidelijk aan steeds meer pachtboerderijen die aanvankelijk deel uitmaakten van een adellijk bezit, over in eigendom van de pachter. Deze ontwikkeling die zich in de 18e eeuw had ingezet, zette zich tot in de 20e eeuw voort.

Het industrieel grondgebruik in het Rivierenland heeft in hoofdzaak betrekking op de baksteenindustrie die in het gehele gebied vertegenwoordigd was, de tabaksindustrie, de meubel- en conservenindustrie.

Baksteenindustrie werd aangetroffen langs Rijn, Waal en Maas. Aan deze laatste rivier in mindere mate vanwege het karakter (regenrivier). De fabrieken produceerden in hoofdzaak metselstenen en straatklinkers. Veel fabrikanten waren uit het westen afkomstig, die op de goedkope arbeid afkwamen. Soms kochten ze een oud adellijk bezit plus titel. Het merendeel van de veldovens was tijdens de Eerste Wereldoorlog reeds vervangen door de zogenaamde ringovens. Na de Eerste Wereldoorlog werden in Gelderland langs de rivieren zogenaamde vlamovens gebouwd. Nabij steenfabrieken bevonden zich laad- en loskaden. Export van stenen vond plaats naar o.a. Engeland.

Aangezien de Maas door lozing van zuren uit de Peelse veenontginningen ontkalkt was, zal men in de uiterwaarden van de Maas dan ook geen kalkhoudende klei aantreffen en dus ook geen of weinig steenfabrieken en kleiputten.

Tabaksindustrie

Tussen 1850 en 1870 bereikte de tabaksteelt (sigarendekblad) in het Rivierenland hoogtepunten die nadien niet meer geëvenaard werden. Het belang van de inlandse tabaksteelt nam na 1870 af ten gunste van importen uit de USA en Nederlands Indië. Sigarenfabrieken en -fabriekjes werden aangetroffen in onder meer Culemborg en Kesteren. Van belang voor de lokatiekeuze van de sigarenfabrieken was de ligging aan of nabij een spoorlijn. De sigarenfabricage heeft tot in de jaren '30 van deze eeuw voortbestaan met nieuwe vestigingen in Culemborg en Kesteren.

Meubelindustrie heeft zich onder meer geconcentreerd in Culemborg en Geldermalsen. In Culemborg werd de zogenaamde Kuilenburgse Stoel vervaardigd. De stammen van met name kersebomen werden hiervoor gebruikt. In de loop van de jaren '30 van deze eeuw werden steeds meer stalen meubelen vervaardigd, Gispem: vanaf 1934 te Culemborg (daarvoor te Rotterdam), nadat door de mobilisatie gedurende de Eerste Wereldoorlog vakbekwame meubelmakers op de forten Everdingen en 't Spoel werden geplaatst en in Culemborg bleven hangen. De meubelindustrie te Geldermalsen heeft zich hier gevestigd vanwege de gunstige ligging aan de spoorlijn. Ook in Tiel werden meubelfabrieken aangetroffen.

Conservenindustrie

De gecombineerde ligging aan spoorlijn en rivier (Tiel, Culemborg) of de ligging aan een spoorwegkruispunt (Geldermalsen, Kesteren) was bepalend voor vestiging van conservenindustrie. Ook in Tricht kwam deze tot ontwikkeling. In het vervolg op deze vestigingen werden veilingen en koelhuizen opgericht.

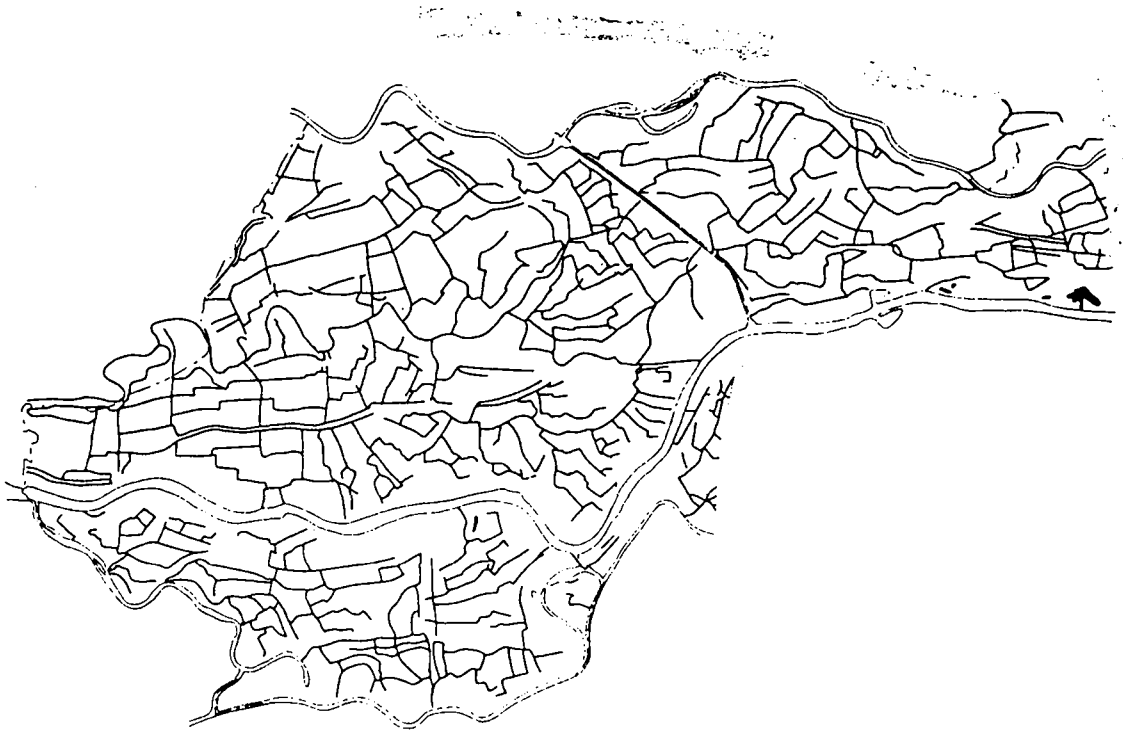
Afwatering

De eerste systematische ontginningen in de Neder-Betuwe, het Land van Culemborg en Buren, de Tielerwaard en de Bommelerwaard vonden plaats in de komgronden toen op de stroomruggen die het eerst bewoond waren, de bevolkingsdichtheid toenam. Vanaf de 10e, 11e eeuw werden sloten en grotere afvoerkanalen (weteringen) gegraven om aan de toegenomen bevolkingsdruk het hoofd te kunnen bieden en het gebied te kunnen ontginnen.

In de Bommelerwaard, de Neder-Betuwe, het Land van Culemborg en Buren en de Tielerwaard vormt en vormde de afwatering een uitermate complexe aangelegenheid. Dit geldt in het bijzonder voor de laaggelegen Bommelerwaard en het gebied ten westen van Tiel, waar de Linge hoger ligt dan het omliggende land. Via een stelsel van watermolens, sluisjes, werd het water op de Maas, respectievelijk de Linge gebracht. Omstreeks 1290 werd de Diefdijk bij Culemborg op initiatief van (Zuid-)Holland aangelegd, met het doel als waterkering te fungeren tegen het uit Gelderland afkomstige water. Het gevolg hiervan was dat tussen Gorkum en Dalem overlaten aan de Waal geopend moesten worden. In de 12e tot 14e eeuw kreeg het afwateringsstelsel in Rivierenland zijn beslag. Ontginning van de kommen vond plaats na aanleg van lange afvoerkanalen (o.a. Linge, Oude Wetering, Bommelse Wetering, Drielse Wetering, Bovenste Zennewijnse Wetering, Maurikse Wetering, Ravenswaayse Wetering) in de 14e eeuw.

Nieuwe ontwikkelingen met betrekking tot de afwatering waren niet eerder dan in het begin van de 19e eeuw te verwachten. In 1820 werd het openen van overlaten in de Linge verplicht gesteld. Aan het eind van de eerste helft van de 19e eeuw werd in het Rivierengebied het eerste stoomgemaal gebouwd. Dat was in Dreumel, in 1845, op initiatief van H.J. Fijnje. Het eerste stoomgemaal in de Tielerwaard was dat van de polder Herwijnen, gebouwd in 1854-56. De laatste generatie stoomgemalen dateert van omstreeks 1920. Daarop volgde de bouw van elektrische en ruwoliegemalen.

Afbeelding 3
Belangrijke waterlopen regio Rivierenland

VERKLARING

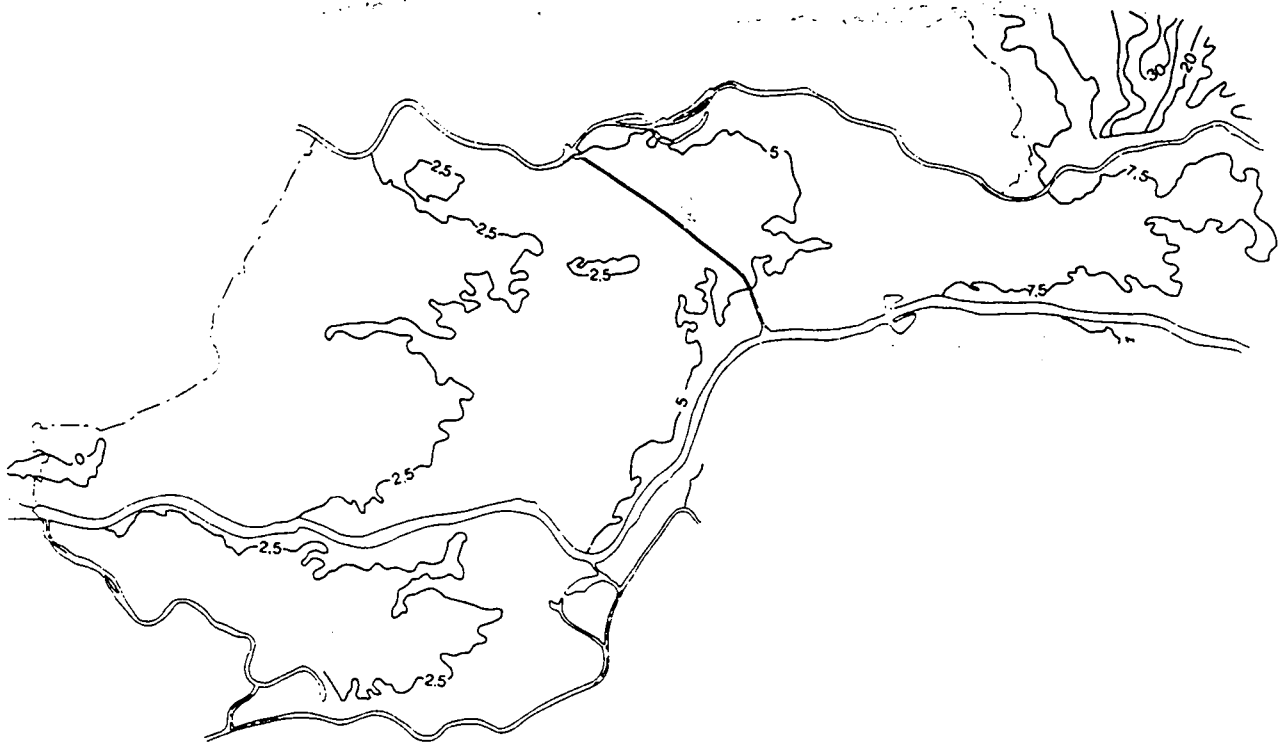
— belangrijke waterlopen (a-watergangen)

Nederzettingen en andere bewoningsconcentraties

Nederzettingen en andere bewoningsconcentraties bevinden zich in de regel op hogere gronden. Op de oeverwallen ontstonden de eerste nederzettingen. De basisstructuur was in de regel die van een langgerekt esdorp, bestaande uit een voor- en achterstraat en soms een middenstraat als de breedte dat toeliet. Dwarsstraten vormden de verbindingsstukken. De dwarsstraten liepen als veedriften naar de komgronden waar het vee geweid werd en het hooi gemaaid en gedorst. Buiten de dorpen werden op kunstmatig verhoogde gronden (woerden) boerderijen aangetroffen.

In het begin van de 19e eeuw ontstonden buiten de dorpen en stadjes gehuchten, waar zich landarbeiders vestigden. Er werden wat varkens gehouden en er werd wat fruit geteeld. Aan het eind van de 19e eeuw, begin 20e eeuw nam de omvang van deze gehuchten toe als gevolg van het feit dat het aantal kleine pachters was toegenomen (voorbeelden: o.a. Twee Sluizen; Kerk-Avezaath (Noord); Asch (ten noorden van de doorgaande weg). Zij werkten voor een deel van hun tijd op de steenfabrieken. In het begin van de 20e eeuw ontstonden rijtjes steenarbeiderswoningen.

Afbeelding 4
Hoogtelijnen regio Rivierenland

VERKLARING

— 10 — hoogtelijnen

Verklarende woordenlijst

- Beemden: het door rivieren regelmatig overstroomde deel van het rivierdal dat niet is ingedijkt
- Dekzand: fijn zand dat in het Weichselien door de wind is afgezet en als een deken over de oudere afzettingen ligt.
- Komgronden: laagte achter een oeverwal of stroomrug, bestaande uit fijn bezinksel, veelal zware klei
- Laagterras: het laagst gelegen terras, enige meters boven de huidige rivierdalbodem gelegen, gevormd in Weichselien en Holoceen door snelle insnijding.
- Oeverwallen/-
stroomruggen: natuurlijke rug langs een rivier of kreek, gevormd door afzetting van veelal zavelig materiaal
- Rivierduin: natuurlijke rug in het rivierengebied, bestaande uit stuifzanden die door de wind vanuit het rivierdal landinwaarts zijn getransporteerd.
- Stuwwal: door het landijs tot een heuvelrug omhoog gedrukte (zand)ondergrond
- Gleygronden: gronden met een sterk wisselende grondwaterstand
- Es: gezamenlijk bouwlandcomplex, waarop individuele rechten gelden, van een agrarische gemeenschap
- Kamp: eenmanses, veelal individuele, doorgaans omheinde percelen aan de rand van de es of in het buitengebied
- Brink: open ruimte, aanvankelijk aan de rand van een dorp gelegen, naderhand soms ook wel in het midden ervan
- Zaadeest: instelling/gebouw waar zaadkegels (den) worden bewaard teneinde hieruit het zaad te kunnen eesten (winnen).

3. INFRASTRUCTUUR

Waterwegen

De belangrijkste waterwegen in het Rivierenland zijn al genoemd: Rijn, Waal en Maas. Zij vormden tot het begin van de 20e eeuw de belangrijkste verbindingen.

De aanleg van het Pannerdens Kanaal (begin 18e eeuw) heeft tot gevolg gehad dat de wateraanvoer van de Rijn aanmerkelijk verbeterde. In de jaren '60 van de 19e eeuw werden Rijn en Waal vanuit het westen "bekribd". Vanaf de jaren '30 van deze eeuw werd de Rijn gekanaliseerd. In de jaren '60 van deze eeuw werd bij Maurik een geheel nieuw sluis/stuwcomplex aangelegd. Bedoelde werkzaamheden hielden het afsnijden van bochten in.

De Waal werd van belang in de loop van de 13e eeuw. Omstreeks 1200 zette een nieuwe "natte periode" (transgressie periode) in: de Waal werd toen de belangrijkste rivier. De Linge werd toen afgedamd en de Zoel verzandde.

Omstreeks 1904 werd een geheel nieuw kanaal gegraven op het smalste punt in het zuiden van de gemeente Heerewaarden tussen Waal en Maas. In de jaren '30 van deze eeuw werden wederom verbeteringswerkzaamheden langs de Waal uitgevoerd. In 1934 werd de schutsluis bij St. Andries vervangen door een nieuwe sluis, nadat kort daarvoor de Heerewaardense Overlaat was gedicht. De Maas heeft sinds het laatste kwart van de 19e eeuw op diverse plaatsen kanalisaties ondergaan. Omstreeks 1875 werd de Maasbocht bij de Piekenwaard tussen Berm en Alem afgedamd en werd een kanaal gegraven tussen Kerkdriel en Alem. In 1904 werden het Heusdens Kanaal en de Bergse Maas gegraven en werd de Maas vlak voor Well afgedamd (Afgedamde Maas). Tevens werden in dat jaar het Vorensche Gat en het Schanse Gat grotendeels gedicht. Rond 1930 werden de Maaskanalisatiewerkzaamheden voortgezet. Bij Alem werd de gehele Maasbocht afgedamd en vervangen door een nieuw kanaal tussen Maren en Het Wild (gemeente Lith). Deze afgedamde Maasbocht vormt met het in 1904 gegraven kanaal de verbinding tussen Maas en Waal: het St. Andrieskanaal.

In 1952 werd het Amsterdam-Rijnkanaal opengesteld. Het Amsterdam-Rijnkanaal werd al voor 1939 grotendeels gegraven, doch het gedeelte Rijswijk-Tiel werd pas in 1952 opengesteld.

Langs Rijn, Waal en Maas bevonden zich belangrijke veren. Het veer bij Culemborg dat nog steeds dienst doet, vormde een belangrijke schakel in het verkeer tussen Utrecht-Den Bosch. In de gemeente Lienden is het Ingense veer nog in gebruik. In Kesteren is dit het geval met het Opheusdensedense veer.

De belangrijkste veren langs de Waal bevonden zich bij Ochten, Tiel en Zaltbommel. Het veer Zaltbommel-Tuil is na aanleg van de verkeersbrug over de Waal buiten bedrijf gesteld. Het veer tussen Tiel en Wamel sloot in het Land van Maas en Waal aan op de Koningsweg naar Nijmegen.

Van de veren langs de Maas vormde het veer tussen Hedel en Crevecoeur een belangrijke schakel in de verbinding Utrecht-Den Bosch. In 1864 werd dit veer vervangen door een schipbrug. In 1937 werd deze schipbrug vervangen door een vaste verkeersbrug.

Afbeelding 5
Belangrijkste infrastructuur

VERKLARING

- primaire weg
- secundaire weg
- spoorwegen
- hoogspanningsleidingen
- ⊙ electriciteitscentrale
- vaarwegen
- ⊕ dagrecreatieve voorzieningen

Wegen

Over de Rijn, de Waal en de Maas werden de contacten met de buitenwereld onderhouden door middel van beurtschippers en veren. De behoefte aan wegen over lange afstand was daardoor niet groot, want de nadruk lag op verbindingen over het water (oost-west gericht). Op het land lag de nadruk op lokale verbindingen. Een uitzondering vormde evenwel de vanaf 1773 aangelegde Zandweg tussen Tiel, Buren en Culemborg. Daarmee onderging de verbinding Den Bosch-Utrecht via Culemborg een aanzienlijke verbetering. Een andere uitzondering vormde de Zandweg van Tiel naar Eck en Wiel die dateert van 1822 en aansloot op de veerverbinding met Amerongen. Na 1850 werd overigens ook de verbinding vanuit Tiel over Wamel naar Brabant (via het Oyense veer) aanzienlijk verbeterd via de aanleg van de Nieuweweg in het Land van Maas en Waal. Een andere, oude verbinding liep via Gorkum over Tuil naar Tiel en vandaar verder naar Nijmegen.

Slechts enkele hoofdverbindingen doorkruisten het Rivierenland. In de eerste plaats de verbinding Utrecht-Den Bosch. Deze doorliep het wegvak Culemborg over Buren naar Waardenburg en vandaar richting Zaltbommel, Hedel en Crevecoeur. Het traject Utrecht via Tiel naar Nijmegen is al genoemd. In Tiel splitste zich de eeuwenoude verbindingsweg van Nijmegen naar Wamel (Koningsweg) in een noordelijke en westelijke aftakking. Tenslotte de verbinding Utrecht- Opheusden (Opheusdense veer) naar Nijmegen.

Spoor- en tramwegen

De spoorlijn Utrecht-Den Bosch was de eerste spoorlijn in het gebied en werd over het gehele traject opengesteld in 1870 (Utrecht-Waardenburg in 1868; Waardenburg-Hedel in 1869; Hedel-Den Bosch in 1870), de lijn Geldermalsen-Elst in 1882, de lijn Gorkum-Geldermalsen in 1883 en de lijn Dordrecht-Gorkum in 1885. Het traject Amersfoort-Kesteren werd in 1886 opengesteld.

Van 1906 tot 1918 deed een stoomtram dienst tussen Tiel-Buren en Culemborg. De stoomtram volgde daarbij globaal het tracé van de Zandweg van Tiel naar Culemborg.

Strategische infrastructuur

Tussen Hien en Opheusden worden nog resten aangetroffen van de zogenaamde Spanjaardsdijk uit 1591, die tevens dienst deed als waterkering. De Ochten-de Speeslinie, meer westelijk, dateert uit het begin van de 17e eeuw. Resten van laatstgenoemde linie werden in de jaren '30 van deze eeuw dienstbaar gemaakt aan de Betuwestelling. De uit de Late Middeleeuwen daterende Diefdijk kreeg in de jaren '30 eveneens een militaire functie in verband met de plaatsing van kazematten en de aanleg van een noodwaterkering. Overigens nam Culemborg al lang een belangrijke positie in inzake de verdediging van de vesting Holland. Fort Everdingen (1846-47) en het sluiscomplex aan de Goilberdingerdijk (1873-1877) vormden hierin belangrijke steunpunten. In Lingewaal was dit het fort Nieuwe Steeg bij Asperen (1878) en fort Vuren (1848).

Langs de Waal bevinden zich op regelmatige afstand van elkaar restanten van redouten, waarvan de oudste dateren uit het einde van de 16e, begin 17e eeuw. Ook in Nederhemert aan de Maas bevindt zich een belangrijke redoute. Fort Nieuw St. Andries, strategisch gelegen

tussen Maas en Waal en nabij Zaltbommel, werd in de Tweede Wereldoorlog verwoest.

Gas, water, electriciteit

Gasfabrieken waren gevestigd in Tiel (1855), Culemborg (1856), Zaltbommel (1857) en wederom Culemborg (1897).

Nog aanwezige watertorens, onderdeel van lokale watervoorziening worden aangetroffen in Tiel (1890, herbouwd in 1946), Zaltbommel (1905) en Culemborg (1911). In 1938 werd de N.V. Waterleiding Maatschappij Gelderland opgericht. Beesd en Deil brachten hun eigen bedrijfjes in in deze nieuwe organisatie.

Op het gebied van de electriciteitsvoorziening waren het Tiel, Echteld en Geldermalsen die door het gemeentelijk electriciteitsbedrijf van Nijmegen van stroom werden voorzien. Via de PGEM ontving Buren omstreeks 1920 de eerste stroom; Maurik omstreeks 1925.

4. NEDERZETTINGSSTRUCTUUR

4.1 Algemeen

In de Late Middeleeuwen oefenden de graven (sedert 1339: hertogen) van Gelre gezag uit in een groot deel van de streek tussen Rijn en Waal. Behalve de graven hadden ook de Utrechtse kapittels, bijvoorbeeld die van St. Jan en St. Marie allerlei rechten in de Betuwe. Dodewaard was een van de oudste bezittingen van de graven. In de 13e eeuw werd Malsen van Brabant verkregen, en heette sindsdien Geldermalsen. In 1555 werd Culemborg tot onafhankelijk graafschap verheven. Tot 1795, met de komst van de Bataafse Republiek bleven Culemborg en Buren hun aparte status behouden. Stadsrechten werden verleend aan Tiel (al vóór 1174), Culemborg (1318), Buren (1395) en Zaltbommel (13e eeuw). Van Hien aan de Waal tot Opheusden aan de Rijn werd in 1591 tijdens de Tachtigjarige Oorlog een dwarsdijk aangelegd, opgeworpen tegen de Spaanse troepen. Evenals de Diefdijk (eind 13e eeuw) vervulde deze dijk tevens een waterkerende functie.

Het platteland tussen Rijn en Waal en tussen Maas en Waal (Bommelerwaard) werd bevolkt door een talrijke landadel. Het leenstelsel bood behalve steun aan de feitelijke eigenaar van bezittingen en gronden, tevens gelegenheid tot erkenning van zijn gezag. In de tweede helft van de 17e eeuw raakte een deel van de adellijke huizen in verval. In de 18e eeuw schreed de verarming van de landadel voort, ten gunste van de grootste (pacht)boeren die steeds rijker werden. Deze kochten de huizen, maar vooral de landerijen op.

Landbouwgronden werden het eerst vermeld in de 15e eeuw (Parck bij Elst). Ook de fruitteelt (kersen, appels, pruimen). In de 17e eeuw werd Gelderland (Betuwe) beschouwd als de fruitschuur van Holland en Friesland. Aan het eind van de 18e, begin 19e eeuw werd gesproken over dorpen en gehuchten vol van graan en boomgewas. Het accent in de 17e en 18e eeuw lag op de landbouw en niet op de fruitteelt. Deze was bijzaak. Behalve koren werden koolzaad, vlas, erwten, bonen, klaver en tabak verbouwd in de 18e eeuw. Aan het eind van laatstgenoemde eeuw ook aardappelen. De tabaksteelt afkomstig uit de buurt van Amersfoort werd in de loop van de 18e eeuw in de Betuwe toegepast. Als bemesting werd schapemest gebruikt. De omgeving van Opheusden was toen al bekend vanwege zijn boomkwekerijen.

De runderteelt bestond ook al in de 17e en 18e eeuw: het opfokken van kalveren liep uit op het vetweiden van ossen.

In de Betuwe werden vanouds paarden gefokt. Omstreeks 1700 kwam het al voor dat een boer tevens paardehandelaar was. Asperen, Beusichem en Buren hadden reeds eeuwenlang paardenmarkten, Beusichem al in 1464. Veel Betuwse paarden werden verkocht aan de Franse legers.

Acht eeuwen lang is er gewerkt op steenovens ('oves') in het Rivierenland.

4.2 Functionele ontwikkelingen

Periode 1800 - 1850

De huidige gemeentelijke indeling dateert in aanzet voor wat betreft de steden uit 1813, voor het platteland uit 1817. Verschillende dorpen werden toen samengevoegd tot een gemeente. Dorpen die vóór 1795/1798 heerlijkheden waren, bleven met het aangrenzende gebied verenigd. Enkele heerlijkheden bleven afzonderlijke gemeenten (Hemmen,

IJzendoorn). In 1819 werd het deel van de heerlijkheid Wolfswaard, dat ten zuiden van de Rijn lag, aan Kesteren toegevoegd; de Mars werd bij Lienden getrokken. In 1821 werd Kesteren nogmaals vergroot met (de heerlijkheid) Lede en Oudewaard. Ook de grens met Holland werd gewijzigd. In 1820 werd Acquoy Gelders. Stukken van de voormalige baronie van Asperen kwamen toen aan Herwijnen. Vuren kreeg gedeelten van de hoge heerlijkheden Spijk en Heukelom. Everdingen werd onderdeel van Zuid-Holland.

In 1811 werden de bezittingen van de vroegere Utrechtse kapittels, ook die van de Betuwse vrouwenkloosters, met het Staatsdomein verenigd. In de loop van de jaren '30 van de 19e eeuw is de Staat tot verkoop van deze goederen aan de boeren overgegaan. De verkoop van landerijen door de verarmde adel aan de boeren was ook in de eerste helft van de 19e eeuw aan de orde.

De landbouw was in de eerste helft van de 19e eeuw over het algemeen weinig fortuinlijk. De korenprijzen bleven laag, terwijl de aardappelteelt (de aardappel was sinds 1790 volksvoedsel geworden) in 1844 geheel mislukte. Ook de jaren erna bleef de aardappelziekte bestaan, met als gevolg hongersnood. Oriëntatie op andere gewassen was gewenst. Naast de landbouw waren belangrijke nevenbedrijven: tabaksteelt, fruitteelt, paardenfokkerij. De eerste sigarenfabriekjes verschenen (o.a. Culemborg).

Na 1820 ging in het Rivierenland de baksteenfabricage zich concentreren met als gevolg de vestiging van een groot aantal fabrieken langs de Waal en Rijn.

Periode 1850 - 1900

In deze periode zijn de baksteenindustrie, de tabaksteelt, de paardenfokkerij en de fruitteelt belangrijke bedrijfstakken geworden in het Rivierenland. Tot 1880 was het een gunstige tijd voor agrarische bedrijven. De vraag vanuit de ons omringende (geïndustrialiseerde) landen naar produkten van akkerbouw, veeteelt en tuinbouw nam in die periode toe. De prijzen van tabak en granen waren hoog. De toegenomen vraag naar suiker en andere zoetstoffen leidde tot de vestiging van een suikerfabriek in Geldermalsen (1866-1935); een stroop- en sukadefabriek in Tiel-Drumpt. Omstreeks 1860 werden de eerste fruitverwerkende bedrijven (stroop- en jamfabrieken) opgericht. De fruitteelt ontwikkelde zich aan het eind van deze periode van nevenbedrijf tot hoofdbedrijf. Veel fruit werd geëxporteerd (appel, naar Duitsland, kersen naar Engeland). Paardenfokkerij en -markten gingen het voor de wind. Het is de tijd dat buitenlandse kooplieden van diverse herkomst de Gelderse paardenmarkten frequenteerden. Frankrijk was ook in deze tijd de belangrijkste afnemer. Te voet werden de paardentransporten naar het buitenland begeleid.

De agrarische crisis zette in omstreeks 1878 en duurde voort tot 1895. Veel boeren gingen er toe over bouwland om te zetten in weiland. Dit leidde tot het gemengd bedrijfstype. Veel (grote) boeren gingen er toe over hun overvloed aan bouwland te verpachten. Veel nieuwe, kleine bedrijven werden toen gesticht.

Vanaf 1895 trok de conjunctuur weer aan. De vraag naar vleesprodukten, groenten en fruit steeg, zowel binnenlands als vanuit de ons omringende landen. De tabaksfabrieken verwerkten uitsluitend nog buitenlandse tabaksoorten (V.S., Nederlands-Indië). Vanaf 1890 mocht de tabaksindustrie in Culemborg zich "grootindustrie" noemen.

In de tweede helft van de 19e eeuw, in het bijzonder in het laatste kwart van de eeuw, nam het aantal steenovens aanzienlijk toe. De ringoven zou op termijn (na 1900) de veldovens gaan vervangen. De aanleg van spoorwegen in het Rivierenland heeft de nijverheid en industrie sterk bevorderd. Tiel, Culemborg, Geldermalsen en Kesteren ontwikkelden zich tot belangrijke centra. Opheusden en Lienden genoten bekendheid vanwege de daar aanwezige boomkwekerijen.

Periode 1900 - 1940

In deze periode is de fruitteelt van belang gebleven ondanks de import van Amerikaanse produkten in de jaren '20. De tabaksteelt werd uitsluitend nog voor eigen gebruik beoefend. Paardenfokkerij en baksteenindustrie namen aan het eind van de periode in belang af.

In het begin van de 20e eeuw was de paardenfokkerij nog een welvarende bedrijfstak. Sommige boeren gingen er in die tijd toe over zich te specialiseren als paardenfokker. Duitsland had Frankrijk verdrongen als belangrijkste afnemer. Als gevolg van het gebruik van tractoren in de landbouw nam het belang van de paardenfokkerij in de jaren '20 af. Alleen tijdens de beide wereldoorlogen nam de vraag naar paarden toe (cavalerie). Sinds het midden van de 19e eeuw werd veel gekruist met Oostfrieese en Oldenburger hengsten.

Omstreeks 1900 werd de fruitteelt voor een groot aantal boeren hoofdbedrijf. In Tiel was in 1897 de eerste Tuinbouwwinterschool opgericht. Nabij de spoorkruispunten in Kesteren en Geldermalsen waren markten voor zacht fruit ontstaan. De eerste veilingen verschenen in Tiel (rond 1900), Elst (1903) en Geldermalsen (1904). Conservenfabrieken waren opgericht in Tiel, Tricht, Culemborg, Hien en Geldermalsen.

In 1917 verving de fruitkist tenen manden en jute zakken. Bij de boerderijen verschenen aparte fruitschuren, nadien koelhuizen. Fruitteeltscholen werden in de loop van de jaren '30 opgericht o.a. te Geldermalsen en Kesteren. In die tijd werd nog een conservenfabriek opgericht in Buurmalsen. Voor zover de grote Betuwse boeren zich niet hadden toegelegd op de paardenfokkerij of de fruitteelt, kregen zij na 1900 het grootste deel van hun inkomen uit de veehouderij (vetweiderij). Het bouwland was bijzaak geworden. Op het gebied van de zuivelindustrie zijn de ontwikkelingen uiterst beperkt. De Betuwse boer verkoos de vetweiderij boven de arbeidsintensiviteit van het zuivelbedrijf. Daar kwam bij dat de coöperatieve gedachte niet is aangeslagen. Het klein aantal zuivelfabrieken betreft dan ook in hoofdzaak N.V.'s: o.a. Tricht, Culemborg, Arkel en Schoonrewoerd.

In de loop van de jaren '20 werden verbeterde ringovens, de zogenaamde vlamovens gebouwd, die bijzonder geschikt waren voor de produktie van harde (straat)klinkers. In de jaren '30 liep de baksteenindustrie terug.

In Culemborg werden al in de 19e eeuw de zogenaamde Kuilenburger stoelen gemaakt. Grondstof vormde de stammen van fruitbomen (in het bijzonder de kers). In de jaren '30 werd Gispen mede bepalend voor de stalen meubelindustrie in Culemborg. Tot in de 20e eeuw produceerden mandenmakerijen manden voor het vervoer van post, fruit en was. Wilgen en populieren leverden het hout voor klompenmakers.

Tussen 1850 en 1940 nam het bevolkingsaantal in het inventarisatiegebied Rivierenland toe met circa 50%, namelijk van ruim 61.000 inwoners in 1850 tot circa 92.000 inwoners in 1940. Het gemiddelde groeipercentage in het Rivierenland in deze periode bedroeg 48%..

Het totale vertrekoverschot in het Rivierenland over de periode 1850-1940 bedroeg circa 50.000 personen, ongeveer 40% van de natuurlijke bevolkingsgroei in deze periode. Met deze cijfers is het Rivierenland verreweg het grootste expulsiegebied in Gelderland. Elke gemeente kende een vertrekoverschot, met name de gemeenten Geldermalsen, Neerijnen, Buren en Culemborg.

Van de langzame groei van het inwonertal namen Tiel, Culemborg en Geldermalsen tezamen zo'n 29.000 personen voor hun rekening, ongeveer 50%. De vrij matige groei van het inwonertal in het Rivierenland kan geïllustreerd worden aan de hand van de groeipercentages in 15 van de 18 gemeenten. Van deze 15 gemeenten vertonen 7 gemeenten een groeipercentage van 40-60%, terwijl de overige 8 gemeenten een groei van hooguit 40% doormaakten. De drie resterende gemeenten (Culemborg, Tiel en Kesteren) kenden een sterke groei van 100-120%. Het provinciale groeigemiddelde werd echter in geen enkele gemeente van het Rivierenland gehaald. De matige groei hangt samen met de hoge vertrekoverschotten. Zo bedroeg in de gemeente Buren het vertrekoverschot 90% van de natuurlijke bevolkingsgroei.

4.3 Stedebouwkundige structuur

Stedebouwkundige ontwikkeling tot 1850

In het Rivierenland waren tot ± 1000 na Chr. alleen de allerhoogste delen bewoond, plaatselijk was in de wat lagere gebieden nog bewoning op opgehoogde plekken (pollen of woerden).

Vanaf ongeveer het jaar 1000 hebben bekadingen plaatsgevonden, in kleine stukjes en over vele eeuwen. De bedijking is in stroomopwaartse richting voltrokken. Eerst de laagste delen, hierdoor versmalde het stroombed van west naar oost gaandeweg. Stroomopwaarts ontstonden ook hogere waterstanden, waardoor ook daar bedijkingen nodig waren. Veel gebieden zijn eerst individueel bedijkt, pas later zijn deze kleine stukjes bewust aaneengesloten. Dijkdoorbraken zijn vrijwel altijd ontstaan omdat een ijsdam in de rivier het water opstuwde en over de dijk liet lopen. De dijk brak op plaatsen waar zand in het dijklichaam zat door, of liever er trad dijkval op. Gevolgen hiervan zijn terug te vinden in de wielen en waaien die langs de dijken liggen, zowel binnen- als buitendijks.

Ook werden de dijken vaak bedreigd door het uitschuren van de buitenbochten van de rivier; meanders werden daarom afgesneden; dat gebeurde al vóór 1350 bij de Maas tussen Well en Ammerzoden.

Bewoning bleef plaatsvinden op de hogere droge gronden, zoals stroomruggen en oeverwallen. Het verkavelingstype was vaak een strokenverkaveling, waarbij de stroken richting kom wezen. De lager gelegen komgebieden werden voor de bedijking niet intensief gebruikt. Pas na de bedijking is men langzamerhand begonnen deze natte gebieden te gebruiken. In eerste instantie als slecht nat grasland, hooiland of als griend, op de diepste punten van de kom werden eendenkooien aangelegd.

Om de kommen beter te kunnen gebruiken werden weteringen gegraven. Men liet deze weteringen zo ver mogelijk stroomafwaarts uitmonden in de rivier. Om nog lager gelegen gebieden te ontzien werden langs de weteringen kades aangelegd. Een voorbeeld is de Bommelsche Wetering ten zuiden van Gameren. De lager gelegen gebieden werden weer ontwaterd met een wetering parallel aan de eerste wetering, maar die lager gelegen was. Overigens wijzen de vele parallelle weteringen op evenzovele aparte afwateringen. Elke dorpspolder diende in beginsel eigen overtollig water af te voeren, zelfs al was het waterpeil gelijk.

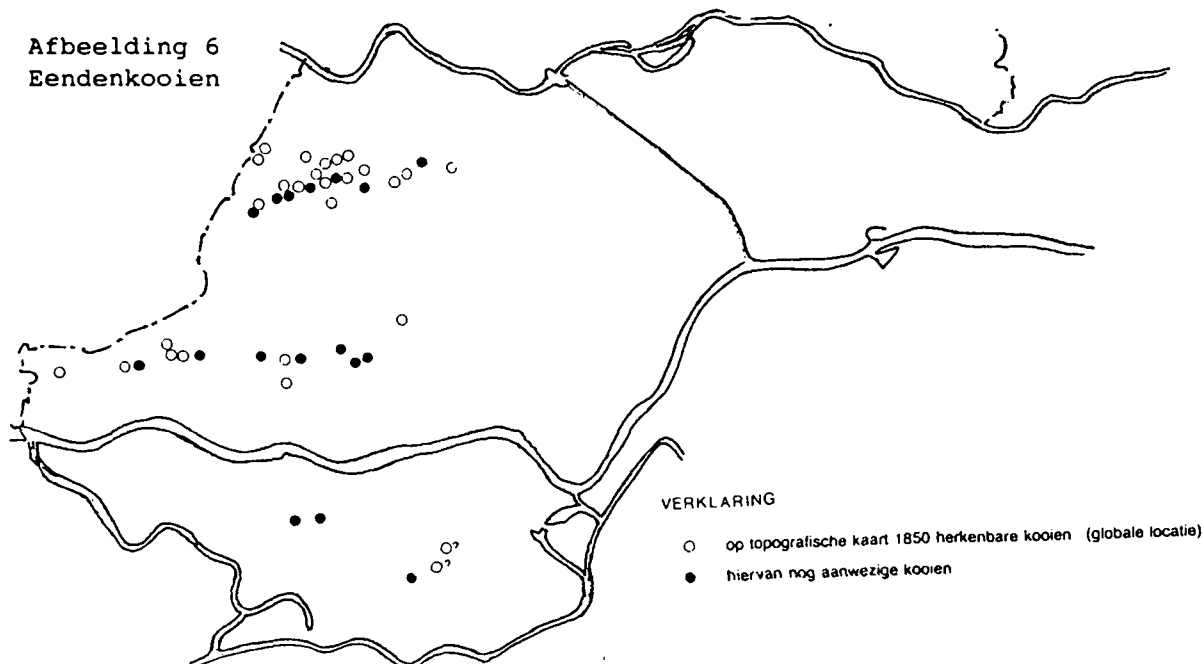
Behalve dijken om het water permanent te keren, werden ook dwarsdijken aangelegd als voorzorg om een gebied droog te houden tegen opdringend kwel- en regenwater. Een voorbeeld hiervan is de Diefdijk ten zuidwesten van Culemborg; omstreeks 1290 opgeworpen. Deze dijk diende om De Hollandse Vijfheerenlanden en Alblasserwaard te beschermen tegen overstromingen. Tevens diende een sluis in de dijk bij Asperen de Diefdijk als bescherming tegen te hoog Lingewater.

In het Rivierenland is in de loop der tijd een zonerings in het gebruik ontstaan:

- het gebied buiten de zomerkade: onbewoonde grienden en weilanden geschikt voor plaatselijke kleiwinning
- het gebied tussen banddijk en zomerkade: vrijwel geen bewoning, weide en hooiland, soms ook zomertarwe, vaak een min of meer rechthoekige verkaveling
- het bewoonde gebied van stroomruggen en oeverwallen: boerderijen, wegen, boomgaarden en akkers met grillige verkaveling
- de kommen: onbewoond, laag, nat, grienden en moerassen, in gebruik als extensief weide- en hooiland. Hier komen op de diepste punten vaak eendekooien voor.

De zonerings is geënt op de opbouw van het rivierenland. Behalve de patronen langs de huidige rivieren spelen ook oeverwal en stroomrugpatronen van veel oudere riviersystemen een rol. Dit is ondermeer het geval in de zone met de kernen Oensel, Bruchem, Kerkwijk en Delwijnen. In het gebied tussen Tiel en Wadenoyen, de stroomrug Tiel, Buren, Beusichem en in de omgeving van Lienden (Aalst, Ommeren, Linden, Ingen, Eck en Wiel). Veel dorpen in het Rivierenland liggen tegen of vlak bij de dijken. Hierdoor kon geprofiteerd worden van de relatief

Afbeelding 6
Eendekooien

hoog gelegen oeverwallen. Door de op veel plaatsen geringe breedte van de oeverwallen, hebben veel dorpen een langgerekte structuur. Voorbeelden zijn Ravenswaay, Maurik, Ophemert, Rumpst en Gameren. Ook de dorpen die op de oude oeverwalsystemen liggen hebben een dergelijke langgerekte vorm. Voorbeelden hiervan zijn Kerkwijk, Zoelen en Beusichem.

Tussen de dorpen komt met name op en aan de dijken veel verspreide bebouwing voor. Ook deze neemt op veel plaatsen de lintvorm aan van achterelkaar gelegen boerderijen.

Als gevolg van de aanwezigheid van de rivieren, heeft er tevens een ontwikkeling plaatsgevonden die verband houdt met die rivieren. Visvangst was op de Maas een belangrijke bedrijfstak. Een voorbeeld van een vissersdorp is Heerwaarden. Belangrijker was de rivier als handelsweg. De ontwikkeling en groei van Tiel, Zaltbommel en Culemborg is voor een belangrijk deel te verklaren door de ligging aan deze handelswegen.

Buren was vanouds een steunpunt op de weg Tiel-Culemborg. De nederzetting is gesticht op een oeverwal langs de Korne, een zijriviertje van de Linge.

Met het verkrijgen van stadsrechten in 1395 valt nog meer het accent op deze stad als hoofdplaats voor het omliggende gebied, wat zij door haar ligging aan de verkeersweg reeds had. In tegenstelling tot andree steden bleef Buren echter een stad van boerenhofsteden en wagenmakers, smeden, metselaars en timmerlieden en een enkele brouwerij.

Ontwikkelingen in de periode 1850-1940

Buiten de steden groeiden de dorpen binnen de bestaande wegenstructuur op de stroomruggen. De groei vond plaats in de vorm van opvulling van de ruimten in de lintvormige structuur en als verlenging van deze structuur. De dorpen bleven overwegend agrarisch.

Anders is het met de steden, zoals uit het voorgaande blijkt is in het Rivierenland al vroeg sprake van een zekere vorm van verstedelijking. Was aanvankelijk sprake van een sterke samenhang tussen stad en rivier en tussen stad en onmiddellijk achterland, de totstandkoming van met name betere verbindingen met de omliggende centra hebben hierin ingrijpende veranderingen gebracht. Het Rivierenland tussen de stedelijke concentraties van Utrecht en Den Bosch werd na de overbrugging van de rivieren en de verbetering van spoor en wegverbeteringen nu ook aangesloten op het noord-zuid verkeer.

De economische groei van de stedelijke gebieden Utrecht en Den Bosch heeft ook de economische ontwikkeling van Tiel, Culemborg, Zaltbommel en Geldermalsen beïnvloed. De aanvankelijk vrij intensief voorkomende vorm van huisvlijt groeide uit tot fabrieksmatige aanpak. Voorbeelden in dit verband zijn de fruitverwerking in Tiel, de sigaren- en wapenindustrie (tot 1800) in Culemborg, die via timmerwerkplaatsen ten behoeve van deze bedrijfstakken uitgroeide tot een omvangrijke meubelindustrie.

De ruimtelijke consequenties van deze industriële groei waren voor Tiel en Culemborg ingrijpend. Het ruimtebeslag van de bedrijven nam een relatief grote omvang aan. Voorts veroorzaakte de opkomst van de machinale produktie de trek van relatief grote aantallen arbeiders naar deze werkgelegheidscentra.

De geringe mobiliteit en de produktie-omstandigheden hadden tot gevolg dat de arbeiders dicht bij de fabriek kwamen te wonen. Grote en kleine concentraties arbeiderswoningen omsloten de fabrieksterreinen. Het meest duidelijk is dit te zien in Tiel rondom de bedrijven De Betuwe en Daalderop.

4.4 Ontwikkelingen na 1940

Een groot deel van het Rivierenland heeft tijdens de Tweede Wereldoorlog in de frontlinie gelegen en werd ernstig getroffen door oorlogshandelingen.

De wederopbouw werd na de oorlog ter hand genomen, waarbij wederopbouwplannen toevoegingen aan steden gaven die in die tijd pasten: straatprofielen werden verbreed (zoals in de binnenstad van Tiel) en nieuwe stedenbouwkundige opzetten bedacht en toegepast (zoals in Ochten en Hedel).

Niet alleen herstelwerkzaamheden zorgden voor bouwactiviteiten, ook de groei van de bevolking en (later) de daling van de gemiddelde woningbezetting leidden tot grote bouwstromen. Mede als gevolg van de verdere "ontsluiting" van het gebied door de aanleg van autosnelwegen en het Amsterdam Rijnkanaal, ontstond een druk op de steden. Met name Tiel maakte een verdere industriële ontwikkeling door.

Woningbouw vond planmatig plaats, waarbij de stroomruggen niet alleen meer de plaats waren waar gebouwd werd. Goede ontwatering maakte ook andere plaatsen geschikt voor woningbouw en industrievestiging.

Tot de golf van de ruilverkavelingen in de jaren vijftig en zestig van deze eeuw werden alle activiteiten op de stroomruggen geconcentreerd, waardoor een ruimtelijk intensief en kleinschalig patroon is ontstaan met een bonte afwisseling van wegen, woningen, bomenrijen, houtwallen, akkers en boomgaarden.

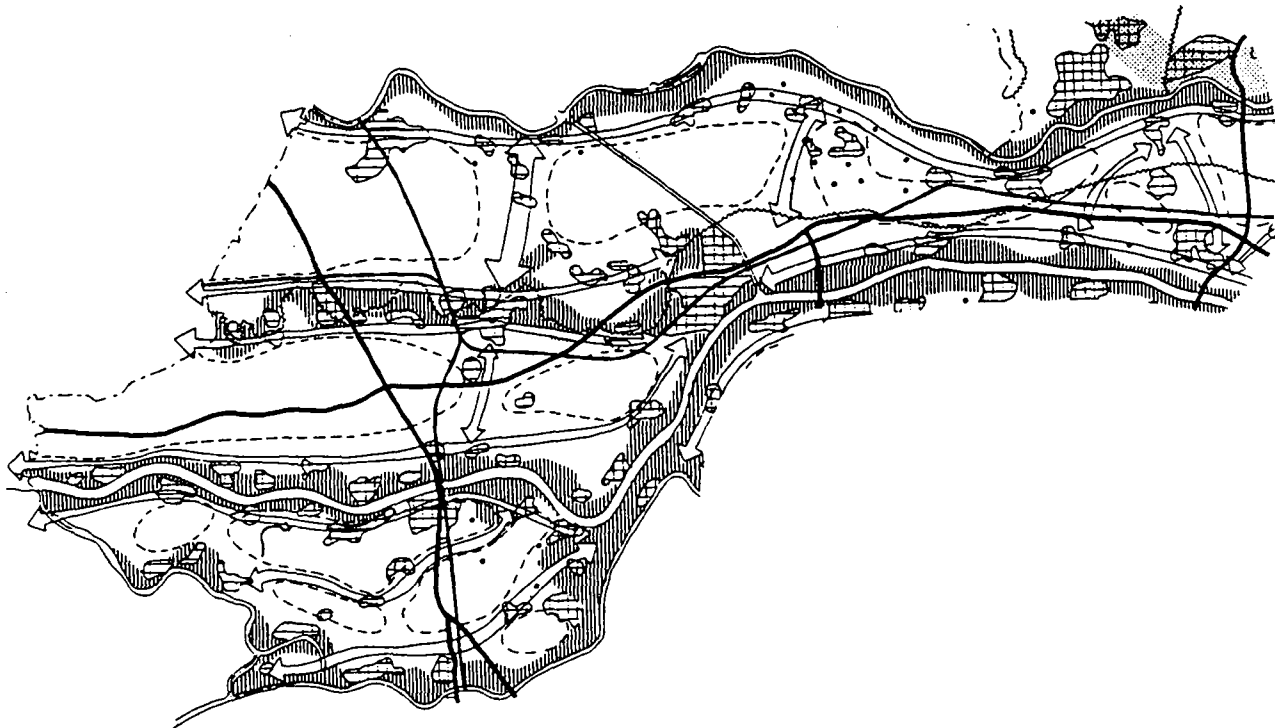
Betere ontwatering en ontsluiting van de komgebieden maakten dat een groot aantal boerderijen naar de kommen werd verplaatst. Daarmee vond tevens een ontmenging van de agrarische bedrijven plaats. Vóór 1950 waren de bedrijven op de oeverwallen gemengd: een combinatie van veeteelt, fruitteelt, akker- en tuinbouw. De nieuwe kombewoners richtten zich uitsluitend op de melkveehouderij. Zij die op de stroomrug bleven vergrootten hun bedrijven ten behoeve van fruitteelt, tuinbouw en boomkwekerij.

Een andere ontwikkeling na 1940 is de opkomst van de recreatie. Zandwinningsplassen en afgesneden rivierarmen werden tot recreatiegebied ingericht (voorbeelden zijn het eiland van Maurik en het Liendebos).

Een vergelijk tussen 1990 en 1850 laat zien dat er in Rivierenland nog grote gebieden zijn waar de oorspronkelijke nederzettingenstructuur nog goed herkenbaar is. Deze gebieden zijn als karakteristiek, als kenmerkend voor het Rivierenland te beschouwen:

- het noordelijk deel van de Overbetuwe, Nederbetuwe, het Lingegebied en de Regulieren
- de noordelijke oeverwal van de Waal van Vuren tot Ophemert
- het zuidwestelijk deel van de Bommelerwaard (w.o. gebied tussen Wellseind en Brakel; Aalst).

Afbeelding 7
Globale structuur regio Rivierenland

VERKLARING

- o kleine bewoningsconcentratie
- ▣ bebouwde kom
- ||||| structuurbepalende grote rivieren/uiterwaarden
- ▨ stuwwalrand
- kommen
- ↔ richting stroomruggen/oeverwallen
- primaire weg
- spoorwegen
- structuurbepalende kleine rivieren/kanalen

4.5 Karakterisering geïnterpreteerde bebouwing

Algemeen

In een viertal hoofdthema's kunnen de ontwikkelingen in het Rivierenland in de periode 1850-1940 worden samengevat:

1. de continuering en modernisering (na 1900) van het agrarisch bedrijf
2. de industriële ontwikkelingen die verspreid in en langs de uiterwaarden (steenfabrieken), in de steden, aan spoorwegkruisingen, aan rivier/spoorlijn hebben plaatsgevonden
3. de stilistische en functionele ontwikkelingen op het gebied van het wonen.

Daarbij hebben de volgende aspecten een bevorderende werking gehad:

- de verbetering van bestaande respectievelijk de aanleg van nieuwe infrastructurele voorzieningen en bijgevolg de ontsluiting van het Rivierenland
- de opkomst van (nieuwe) maatschappelijke voorzieningen
- de verbetering van de bestaande economische structuur, respectievelijk de opkomst van nieuwe economische activiteiten
- de ontginning van de kommen
- de verbetering van de waterhuishouding.

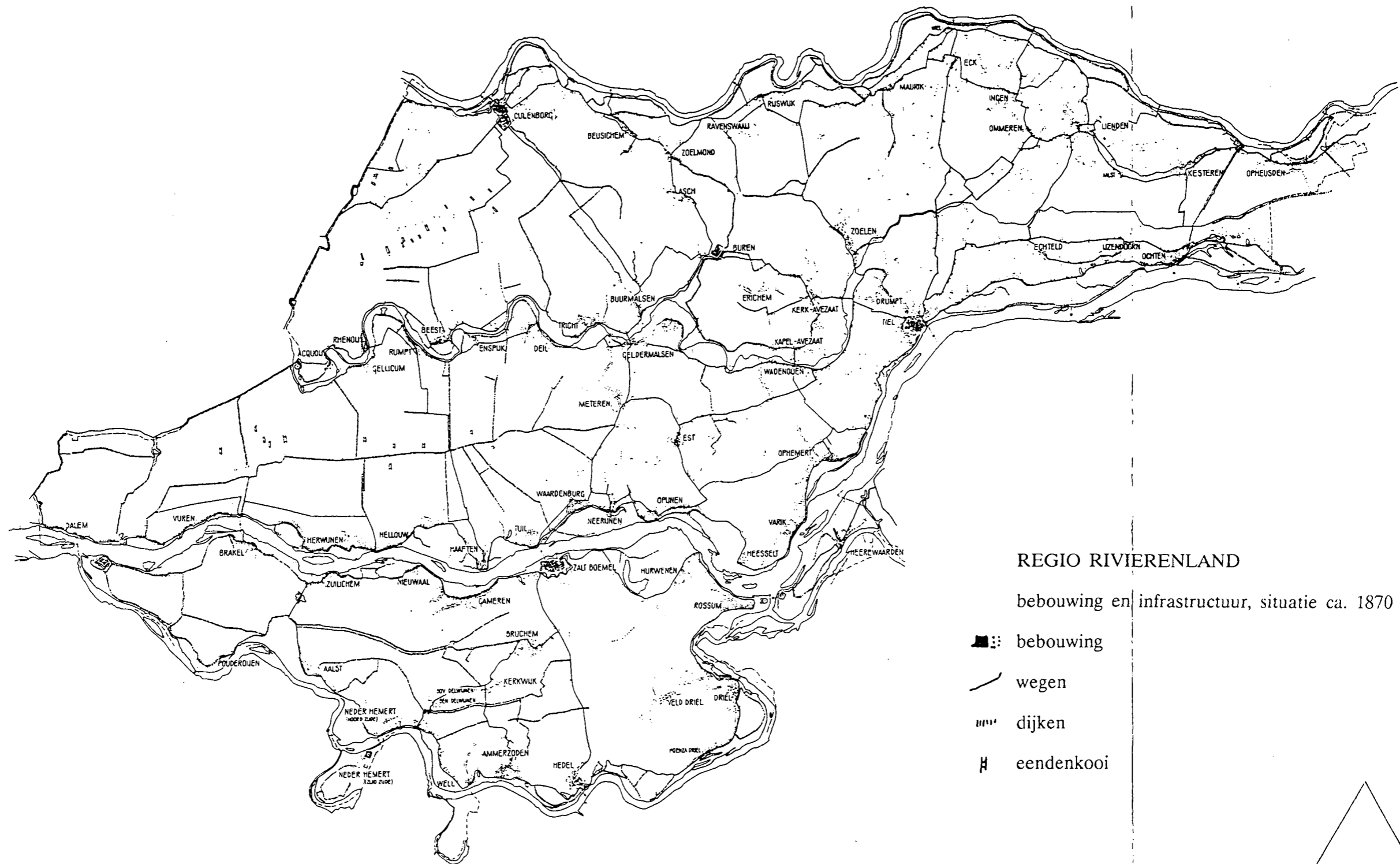
Opvallend is dat deze ontwikkelingen de eigenheid van het Rivierenland, dat gekenmerkt wordt door een grote variëteit aan elementen met landschappelijke waarden, weliswaar plaatselijk sterk heeft aangetast, maar ook een nieuwe identiteit heeft gegeven.

In dit hoofdstuk wordt aangegeven aan welke objecten of complexen van (boven-)lokaal belang in de categorieën wonen, werken, infrastructuur en maatschappelijke voorzieningen de bovenvermelde ontwikkelingen zijn af te lezen. De gehanteerde criteria zijn architectuur-historische, stedenbouwkundige, historische en functionele kwaliteit.

Wonen

In met name Tiel, Zaltbommel, Buren, Culemborg en Geldermalsen worden woonhuizen aangetroffen die een oude, soms Middeleeuwse kern bezitten, waarvoor in de 19e eeuw, in het bijzonder de tweede helft van de 19e eeuw, begin 20e eeuw, een (lijst)gevel is geplaatst. De stijlen variëren van Neoclassicisme tot Jugendstil.

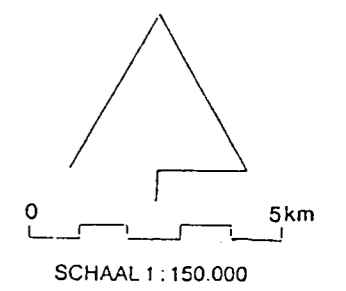
Grote villa's of buitenhuizen worden onder meer aangetroffen in Geldermalsen (Mariënwaard), Tricht, Maurik (huize "Vredestein"), Tiel (Konijnenwal e.o.). Villa's en herenhuizen van omstreeks de eeuwwisseling worden aangetroffen in Heerewaarden (Hogeweg: steenfabrikantenwoning), Kesteren, Herwijnen (steenfabrikantenwoning), Neerijnen (steenfabrikantenwoning), Tiel (Stationsstraat, Molenstraatje, Pr. Beatrixlaan), Zaltbommel (De Virieusingel), Hurwenen (voormalige burgemeesterswoning), Culemborg (o.a. Triosingel, "Het Bosje" en Het Voorburg). In de gemeente Tiel bevindt zich tevens de Warmonderhof. Villa's uit de periode van het interbellum worden o.a. aangetroffen in Hedel (Veldweg), Drumpt (villa directeur "De Betuwe").

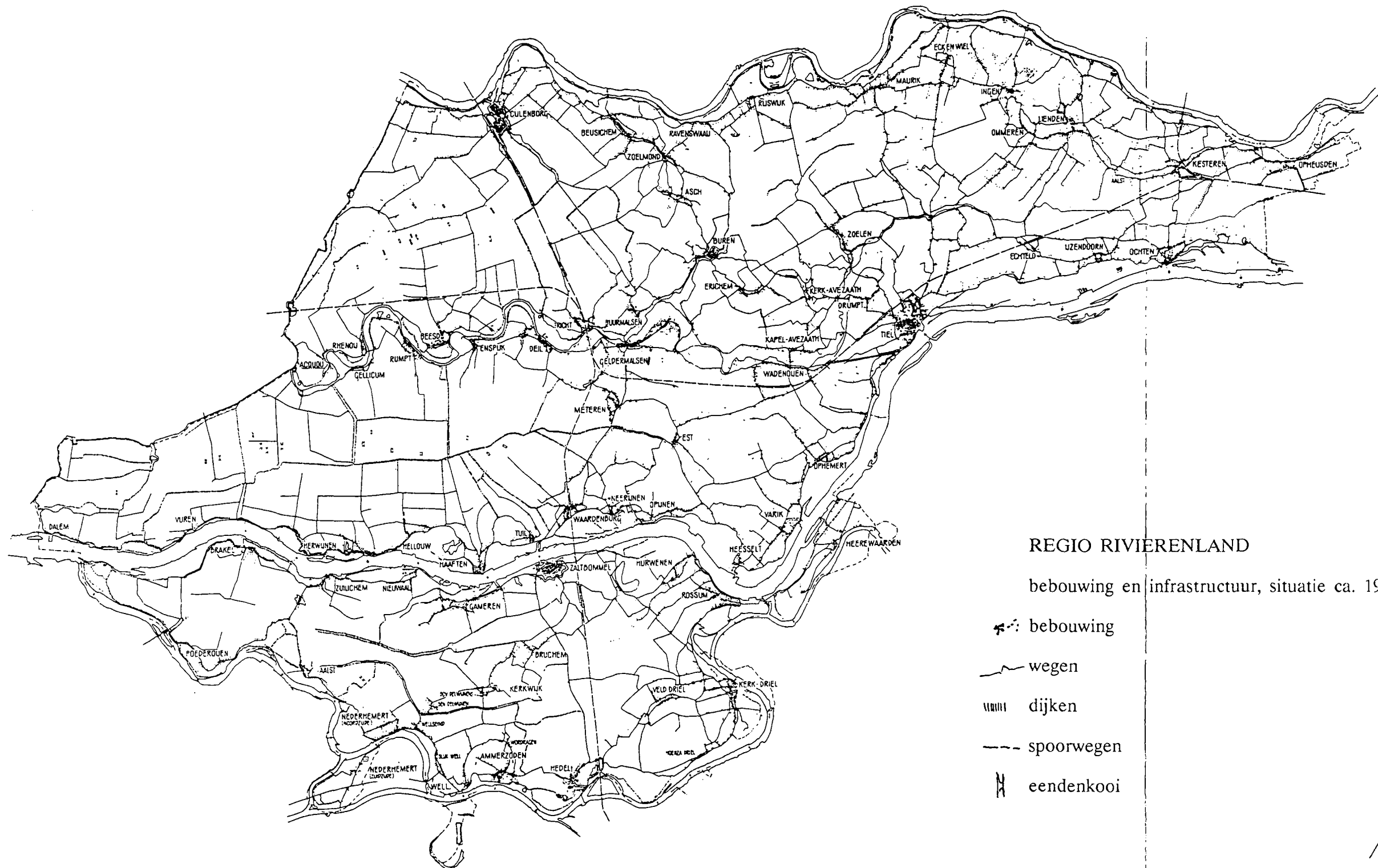

REGIO RIVIERENLAND

bebouwing en infrastructuur, situatie ca. 1870

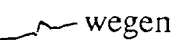
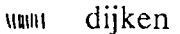
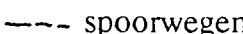

- bebouwing
- wegen
- dijken
- eendenkooi

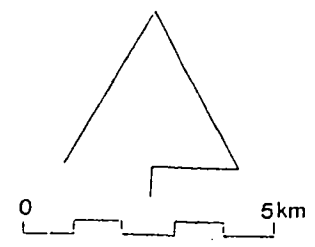

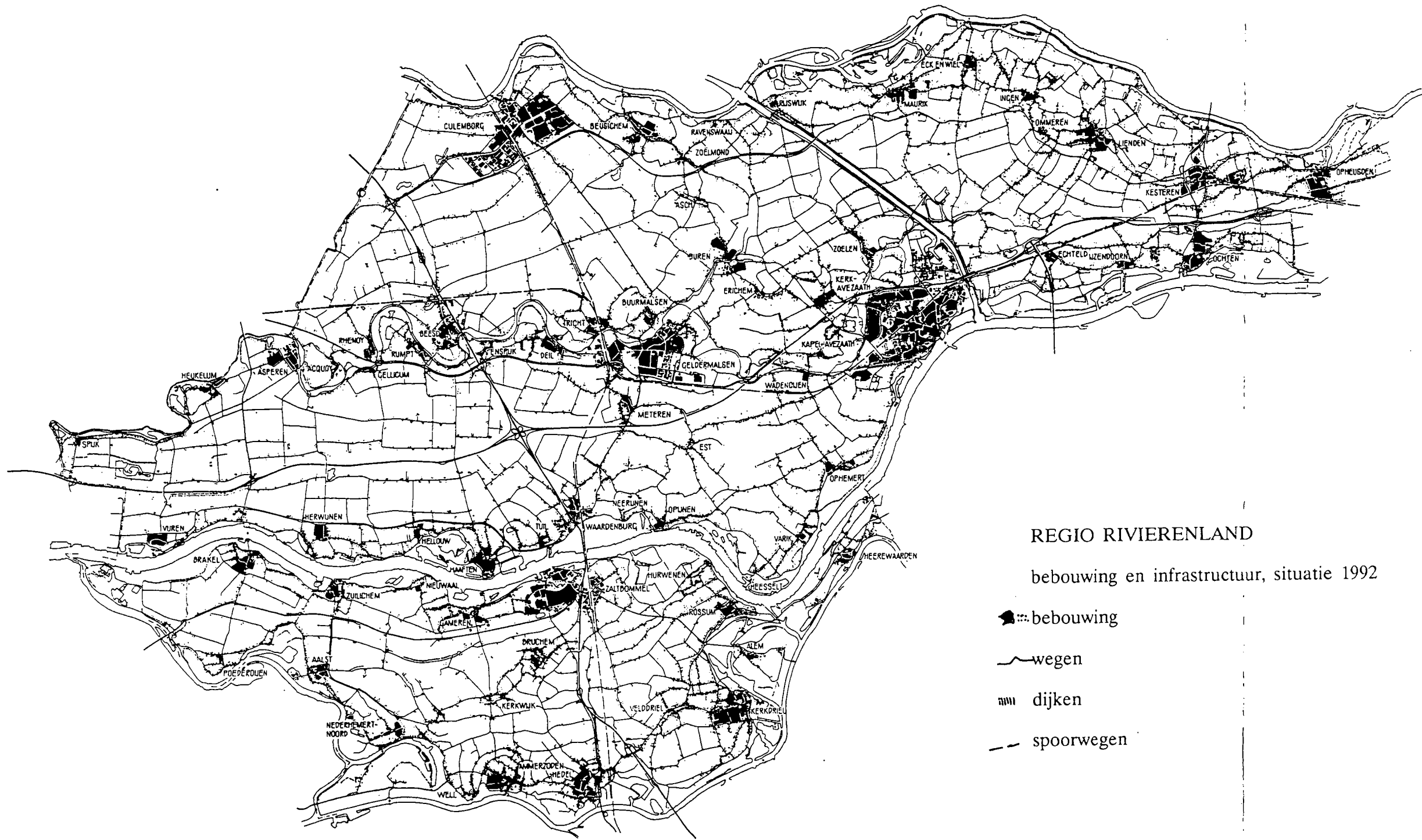
REGIO RIVIERENLAND

bebouwing en infrastructuur, situatie ca. 1910

- bebouwing
- wegen
- dijken
- spoorwegen
- eendenkooi

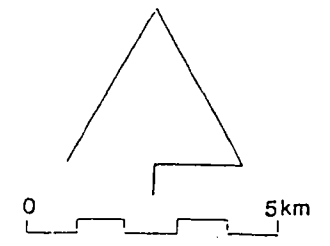
SCHAAL 1 : 150.000

REGIO RIVIERENLAND

bebouwing en infrastructuur, situatie 1992

- bebouwing
- wegen
- ▬ dijken
- - - spoorwegen

SCHAAL 1:150.000

Arbeiderswoningen in blokken en rijtjes (trapgevels) worden aangetroffen in Zaltbommel. In Geldermalsen bevindt zich de wijk Tuindorp (invloeden Amsterdamse School). Arbeiderswoningen bevinden zich verder in Herwijnen (nabij het veer), in Maurik, in Neerijnen (steenfabrieksarbeiderswoningen, opzichterswoning), in Tiel (o.a. rond Badhuisplein: sobere neorenaissance decoratie; Lingedijk, portiekwoningen; Grotebrugsegrintweg: eerste sociale woningbouw; St. Josephplein; Kijkuit). In Tiel nabij Passewaaij bevinden zich steenfabrieksarbeiderswoningen. In Heerewaarden worden nog vissershuisjes aangetroffen. Her en der in het Rivierenland worden nog rijtjes watersnoodhuizen aangetroffen.

Middenstandswijken bevinden zich onder meer in Tiel en in Culemborg. Dijkwoningen worden aangetroffen in o.a. Brakel, Geldermalsen (Acquoy, Gellicum, Rhenoy, Rump, Enspijk, Tricht) en verder verspreid aan de bandijken langs de grote rivieren.

Ochten, Hedel en Ammerzoden zijn (deels) herbouwd na de Tweede Wereldoorlog in de stijl van de Delftse School.

Werken

Hoewel het hallehuis in het Rivierenland wel voorkomt, wordt de toonzetting bepaald door het van het hallehuis afgeleide type van de T-boerderij of het type bestaande uit dwarsgeplaatst voorhuis, waarvan een der zijgevels aansluiting geeft op het schuurgedeelte (L-vorm). Opmerkelijke T-boerderijen bevinden zich o.a. tussen Tiel en Culemborg en in het gebied Asch-Zoelense Brug tot Beusichem. In Culemborg komt een variant voor waarbij de zijgevels in tuitgevels eindigen. Ook krukhuisboerderijen komen voor. T-boerderijen met de voor het Rivierenland zo kenmerkende oversteek bevinden zich o.a. in Brakel, Buren, Geldermalsen, Tiel en Neerijnen. In de Bommelerwaard (o.a. Ammerzoden) zijn boerderijen aangetroffen van het type hallehuis met dwarsdeel (invloed Brabant). In Gameren (gemeente Kerkwijk) bevindt zich een boerderij van het kop-hals-romptype (Friese invloed?).

Een bijzonder kwetsbare groep gebouwen betreft de vloedschuren. Hiervan bevinden zich nog exemplaren in o.a. Buren, Echteld, Geldermalsen, Kesteren, Maurik, Lienden (Oude Rijn) en Tiel.

Schuurbergen worden nog aangetroffen in o.a. Buren, Echteld, Maurik, Tiel en Neerijnen. In Kesteren en Lienden worden typische fruitboerderijen aangetroffen. Het betreft in de regel boerderijen uit het begin van de 20e eeuw met gebroken kap. Fruitschuren zijn vaak eveneens voorzien van een gebroken kap. Een opmerkelijke fruitschuur bevindt zich in Opijnen. In de omgeving van Wadenoyen is kalkzandsteen toegepast in de boerderijbouw (begin 20e eeuw).

In het laatste kwart van de 19e eeuw, begin 20e eeuw verschenen nieuwe winkelpuien voor panden die vaak een oudere kern bezaten. Dit was onder meer het geval in Tiel, Culemborg en Zaltbommel. In Culemborg worden tabakspakhuizen aangetroffen. Veilinggebouwen dateren uit het begin van de 20e eeuw (Tiel). Hoewel conservenfabriek "De Betuwe" dateert van 1886 zijn uit deze periode geen gebouwen overgebleven. Het hoofdgebouw dateert van omstreeks 1900. Eveneens van omstreeks de eeuwwisseling dateert het wasserijcomplex langs de Waal te Zaltbommel. In Haaften (Neerijnen) bevindt zich nog een scheepstimmerwerkplaats (1883). In Kerk-Avezaath bevindt zich een stoeterij uit 1910. Op het gebied van de baksteenindustrie zijn veel oude fabrieksgebouwen

vlamoven. Niet geïnventariseerd doch wel vermeldenswaardig is het steenfabriekcomplex te Passewaay (fabriek met haaghutten). Aangezien de vestiging van zuivelfabrieken in het Rivierenland uiterst beperkt is gebleven, en voor zover dit wel het geval was bijna uitsluitend in de vorm van N.V.'s, moet de coöperatieve zuivelfabriek in Ingen als een betrekkelijke zeldzaamheid worden aangemerkt.

Infrastructuur

In verband met de ligging van het Rivierenland (gering hoogteverschil tussen kommen en stroomruggen) zijn waterstaatkundige werken in dit gebied van levensbelang. Het gebied is bezaaid geweest met gemalen/sluiscomplexen, waarvan een groot aantal is vervangen door moderne gemalen of is afgebroken. In Acquoy bevindt zich het gemaal Oude Horn (afwateringsgemaal voor Culemborg-ZW). In Aalst (Brakel) bevindt zich een gemaal uit 1935. In Nederhemert-zuid een sluis uit 1861. Het gemaal in Kerkwijk is gebouwd in neogotische stijl. In Lingewaal bevindt zich te Asperen een sluis met gemaal, een kolenloods en dienstwoning uit 1890. Ook in Spijk bevindt zich een belangrijke sluis. Vermoedelijk de oudste betonnen duiker van ons land bevindt zich in Kerkwijk (in Nederhemert-zuid onder de Bergse Maasdijk). Vrij zeldzame peilschaalhuisjes worden aangetroffen in Herwijnen (1874) en in Culemborg. Dijkmagazijnen zijn aangetroffen in Beusichem, Lienden, Tiel en Rossum. In Buurmalsen bevindt zich een gebouw van Rijkswaterstaat in de stijl van de Nieuwe Zakelijkheid.

Het gebied is nog rijk aan veerhuizen. Soms betreft het afzonderlijke, al dan niet vrijstaande gebouwen. Ook komt het voor dat zij deel uitmaken van een complexmatige bebouwing nabij een al dan niet meer in gebruik zijnd veer. In beide gevallen gaat het om uiterst kwetsbare gebouwen en bebouwing (bijvoorbeeld Ingense veer: horecavoorziening zonder bestemming). Het veerhuis in Beusichem dateerde van vóór 1850, dat van Culemborg dateerde uit 1880. Ook in Tricht, Heerewarden, Aalst en Alem bevinden zich veerhuizen. Het al eerder vermelde Ingense veer is bijzonder karakteristiek. Ook het veer naar Amerongen (Eck en Wiel) bevindt zich op een kwetsbare lokatie. Het veerhuis te Ammerzoden is gebouwd in de stijl van de Delftse School (wederopbouw). De noord-zuid verbinding door het gebied middels de aanleg van spoorlijnen heeft de bouw van interessante stationsgebouwen c.a. tot gevolg gehad. Het stationsgebouw te Geldermalsen dateert van 1884-86. Het station te Kesteren is vanwege zijn dubbelfunctie bijzonder. Als gevolg van de elkaar hevig beconcurrerende spoorwegmaatschappijen HSM en SS moest alles in het station dubbel worden uitgevoerd. Wel kon worden volstaan met de bouw van één stationschefwoning. Nabij dit station bevindt zich ook nog een stationskoffiehuis. Stationsgebouwen bevinden zich ook nog in Echteld en in Tiel. In Echteld bevindt zich ook nog een overwachterswoning. Het station te Tiel is gebouwd in Neorenaissancestijl. De oorspronkelijke perronoverkapping dateert uit 1882. De oude spoorbrug te Zaltbommel dateert uit 1868-70. Deze spoorbrug wordt thans vervangen door een geheel nieuwe brug. Het even verderop gelegen spoorviaduct (1868) is nog intact. De vermaarde spoorbrug bij Culemborg werd al in 1982 vervangen.

Langs de wegen worden hier en daar nog gietijzeren wegwijzers (ANWB) aangetroffen. In Zaltbommel bevindt zich nog een weegbrug.

Op het gebied van de militaire infrastructuur zijn onder meer nog aanwezig fort Everdingen (1846-47), fort Vuren (1848), fort De Nieuwe

Steeg (1878) en het sluiscomplex (militaire functie) Goilberdingerdijk (1873-1877). Langs deze dijk zijn in de jaren '30 van de 20e eeuw kazematten en een noodwaterkering aangelegd. Nabij de Spees zijn in Kesteren kazematten (jaren '30) gebouwd.

Op het gebied van de electriciteitsvoorziening zijn vermeldenswaard de in Haagse School opgetrokken trafohuisjes van Versteeg (o.a. in Kerkwijk). Watertorens bevinden zich in Zaltbommel (1905), Culemborg (± 1910) en Tiel (1946).

Maatschappelijke voorzieningen

Op het gebied van de kerkebouw kan in Buren o.a. de R.K. kerk met pastorie en kosterwoning (1886) vermeld worden. In Ammerzoden zijn de R.K. kerk en bijbehorende pastorie na de oorlog gebouwd in de stijl van de Delftse School. In Heerewaarden bevindt zich een N.H. kerk (1849), gebouwd in neogotische trant. In Neerijnen (Haaften) is de N.H. kerk gebouwd in de betrekkelijk zeldzame Neotudorstijl (1865). In Zaltbommel zijn een kerk met aangebouwd verenigingsgebouw ontworpen in Neorenaissancestijl. Behalve in Haaften bevindt zich ook in Rossum een gebouw in Neotudorstijl (raadhuys). In Culemborg bevindt zich nog de voormalige synagoge (1867), de R.K. parochiekerk (1886) en de voormalige seminariekapel (circa 1889). In Tiel bevindt zich een gebouw van de Evangelische gemeente (1907) (architect P.G. Busken; oorspronkelijk woonhuis directeur Daalderop). Joodse begraafplaatsen worden aangetroffen in Buren, Beesd, Lingewaal (Asperen), Tiel en Zaltbommel. In Alem bevindt zich een particuliere grafheuvel uit ca. 1870, van de familie Jansen (eigenaar steenfabriek Rossum).

Opvallende raadhuizen bevinden zich in Beusichem (Delftse School; 1939), Heerewaarden (Neorenaissancestijl; 1891), Kerkwijk (voormalig gemeentehuis Gameren), Lienden (gemeentehuis in voormalige boerderij). In Tiel is het oude beursgebouw met aangrenzende zuilengalerij gebouwd in Neoclassicistische stijl. Het kantongerechtsgebouw aldaar is gebouwd in een mengvorm van Neorenaissance en Neoclassicisme.

In Beesd bevindt zich een dokterwoning met Jugendstilinvloeden. In Kesteren een Groene Kruisverenigingsgebouw uit 1935.

In Tiel dateert het gymnasium uit 1860. Een ander schoolgebouw gebouwd in hetzelfde jaar bezit neoclassicistische kenmerken. Scholen met bovenmeesterwoningen worden onder meer aangetroffen in Asch, Erichem en Kerk-Avezaath. In Zaltbommel bevindt zich een markante gemeenteschool, ontworpen door J. Sillevius (1884), in Neorenaissancestijl.

Objecten/complexen in Rivierenland van (boven-)lokaal belang

		bouwk/arch	stedeb.	functie	complex	object
Wonen:						
<u>Arbeiderswijken:</u>	- Zaltbommel	x	x	x	x	x
	- Geldermalsen (Tuindorp)	x	x	x	x	x
	- Herwijnen, Maurik, Neerijnen	x	x	x	x	x
	- Tiel	x	x	x	x	x
	- Heerewaarden (vissershuisjes)	x	x	x		x
	- dijkwoningen. Diverse lokaties	x	x	x	x	x
<u>Middenstandswijken:</u>	- Tiel, Culemborg	x	x	x		x
<u>Villabouw:</u>	- Geldermalsen (Mariënwaard)	x	x	x	x	x
	- Tricht, Tiel	x	x	x	x	x
	- Maurik ("Vredestein")	x	x	x	x	x
	- Herwijnen, Neerijnen, Tiel, Zaltbommel, Hurwenen, Culemborg	x	x	x	x	x
	- Hedel, Drumpt	x	?	x	?	x
Werken:						
Agrarische sector:						
<u>Boerderijen:</u>	- Algemeen (hallehuisboerderijen, T-boerderijen, krukhuisboerderijen)	x	?	x	x	x
	- T-boerderijen (L-vorm)	x	?	x	x	x
	- T-boerderijen met oversteek	x	?	x	x	x
	- hallehuis met dwarsdeel	x	?	x	x	x
	- vloedschuren	x	x	x	x	x
	- schuurbergen	x		x		x
	- fruitboerderijen	x	?	x	x	x
<u>Tabakspakhuizen:</u>	- Culemborg	x	x	x		x
<u>Veilinggebouwen:</u>	- Tiel	x	x	x	?	x
<u>Stoeterijen:</u>	- Kerk-Avezaath	x	?	x	x	

		bouwk/arch	stedeb.	functie	complex	object
Semi-agrarische sector:						
<u>Zuivelfabrieken:</u>	- diversen	x	x	x	x	
<u>Coöp. zuivelfabriek:</u>	- Ingen	x	x	x	x	
Industriële sector:						
<u>Conservenfabrieken:</u>	- Tiel (o.a.)	x	x	x	x	
<u>Scheepstimmerwerkplaats:</u>	- Haaften	x	?	x	x	
<u>Baksteenindustrie:</u>	- o.a. Echteld (vlamoven)	x	?	x	x	
Dienstverlening:						
<u>Wasserijen:</u>	- Zaltbommel	x	x	x	x	
<u>Winkels:</u>	- Tiel, Culemborg, Zaltbommel	x	x	x		x
Infrastructuur:						
<u>Stationsgebouwen:</u>	- Geldermalsen, Tiel, Echteld	x	?	x	x	
	- Kesteren	x		x		x
<u>Stationskoffiehuizen:</u>	- Kesteren	x	x	x		x
<u>Wegwijzers (qietijzer):</u>	- diversen	x	x	x		x
<u>Viaducten:</u>	- Zaltbommel	x		x		x
Waterwerken:						
<u>Gemalen/sluisen:</u>	- o.a. Acquoy (Oude Horn)	x	x	x	x	
	- Brakel, Nederhemert-zuid, Lingewaal, Spijk	x	x	x	x	(x)

		bouwk/arch	stedeb.	functie	complex	object
<u>Peilschaalhuisjes:</u>	- Herwijnen, Culemborg	x		x		x
<u>Dijkmagazijnen:</u>	- o.a. Beusichem, Lienden, Tiel, Rossum, Neerijnen	x		x		x
<u>Duikers:</u>	- o.a. Kerkwijk (beton)	x	x	x	?	x
Strategische werken:						
<u>Forten:</u>	- diverse	x	x	x	x	
<u>Noodwaterkeringen</u>	- Culemborg	x	x	x	x	
<u>Kazematten:</u>	- o.a. Culemborg	x	?	x		x
Gas, water, electriciteit:						
<u>Transformatorhuisjes:</u>	- diversen	x		x		x
<u>Watertorens:</u>	- Zaltbommel, Culemborg	x	?	x	x	
Maatschappelijke voorzieningen:						
<u>Kerken:</u>	- R.K. kerk, pastorie, kosterswoning	x	?	x	x	
	- Heerewaarden, Haaften (neotudorstijl), Zaltbommel, Hurwenen (neotudorstijl), Culemborg	x	?	x	x	?
<u>Begraafplaatsen:</u>	- o.a. joodse begraafplaatsen	x	(x)	x	x	
<u>Raadhuizen:</u>	- Beusichem, Heerewaarden, Kerkwijk, Lienden	x	(x)	x	?	x

		bouwk/arch	stedeb.	functie	complex	object
<u>Beursgebouwen:</u>	- Tiel	x		x		x
<u>Gerechtsgebouwen:</u>	- Tiel	x		x		x
<u>Scholen:</u>	- Tiel, Neerijnen	x		x	x	
<u>Scholen met meesterswoning:-</u>	Asch, Erichem, Kerk-Avezaath, Zaltbommel, Neerijnen	x		x	x	x

Belangrijkste bouwstijlen 1850-1940, Rivierenland

- Neo-stijlen : benaming voor bouwstijlen die kenmerken van vroegere stijlen opnieuw hanteren, bijv. Neo-Classicisme, Neo-Gothiek, Neo-Renaissance. Naast eclecticisme kenmerkend voor bouwstijlen in de 19e eeuw.
- Neo-Classicisme : bouwstijl die teruggrijpt op de Klassieken, in het bijzonder de Griekse en Hellenistische kunst. Periode 1750-1860
- Neo-Gothiek : bouwstijl die teruggrijpt op de gotische bouwkunst uit de Late Middeleeuwen. Periode 1850 - begin 20e eeuw
- Neo-Renaissance : bouwstijl die teruggrijpt op de Renaissance bouwkunst (1530-1630). Periode eind 19e eeuw, begin 20e eeuw. Architecten: o.a. J.A. Wijn
- Eclecticisme : streven in de architectuur vormen van vroegere stijlen met elkaar te combineren tot een nieuw geheel. Naast de neo-stijlen kenmerkend voor architectuuropvattingen in de 19e eeuw.
- Jugendstil : architectuur die zich bedient van naturalistische, florale of geometrische motieven. Reactie op neo-stijlen en eclecticisme. Periode 1900-1910. Architect: Diehl.
- Rationalisme : architectuur die gebruik van eenvoudige, ambachtelijke materialen nastreeft en eerlijkheid in de constructie. Reactie op neo-stijlen en eclecticisme. Periode 1895-1913. Architecten: Berlage, De Bazel.
- Amsterdamse School : architectuur die gekenmerkt wordt door een plastische vormgeving middels gebruik van baksteen, gietijzer, natuursteen. Parabool- en trapeziumvormen komen geregeld voor, alsmede torenachtige bouwsels op de hoeken. Periode 1913-1930. Architecten Blaauw, gebr. Stuyvinga, Wegerif, Luthmann.
- Haagse School : architectuur waarin ordening van bouwmassa's duidelijk uitkomt door de aanwezigheid van platte, scherp naar voren springende horizontale en verticale elementen. Invloed van Wright. Periode 1920-1930. Architecten: Wils, Fels, Heuvelink.

- Nieuwe Zakelijkheid : architectuur die onder invloed staat van moderne techniek, mechanisatie (seriebouw, standardisatie, collectivisme). Licht, lucht en ruimte dienen als motto. Glas, staal, platte daken worden veelvuldig toegepast. Periode 1925-1940.
Architecten: Dudok, Meerman.
- Delftse School : architectuur die neigt naar het Classicisme, middels het streven naar een harmonische verhouding tussen techniek en vorm. Gebruik van "eerlijke", eenvoudige materialen als onderdeel van traditionele vormgeving. Toepassing Vlaamse gevel. Periode 1925-1953. Architecten: Cramer, Heineman, Van der Steur.

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN/BIBLIOTHEKEN/KAARTMATERIAAL EN LITERATUUR

Archieven en bibliotheken

- * Rijksarchief in Gelderland
- * Katholieke Universiteit Nijmegen, Faculteit der Beleidswetenschappen
- * Bibliotheken Provincie Gelderland
- * Stichting Arnhemse Openbare en Gelderse Wetenschappelijke Bibliotheek

Afbeeldingen

- * Afbeelding 1 Kernen in het Rivierenland en in de directe omgeving
- * Afbeelding 2 Hoofdstructuur Rivierenland (geomorfologie en afwatering)
- * Afbeelding 3 Belangrijke waterlopen regio Rivierenland
- * Afbeelding 4 Hoogtelijnen regio Rivierenland
- * Afbeelding 5 Belangrijkste infrastructuur
- * Afbeelding 6 Eendenkooien
- * Afbeelding 7 Globale structuur regio Rivierenland
- * Afbeelding 8 Regio Rivierenland, bebouwing en infrastructuur, situatie ca. 1870
- * Afbeelding 9 Regio Rivierenland, bebouwing en infrastructuur, situatie ca. 1910
- * Afbeelding 10 Regio Rivierenland, bebouwing en infrastructuur, situatie ca. 1990

Kaartmateriaal

- * Bodemkaart 1:50.000, diverse jaargangen
- * Topografische Kaart 1:25.000 en 1:50.000, diverse jaargangen
- * Topografische en Militaire Kaart 1:25.000 en 1:50.000, 1850-1864
- * J. Kuijper, Gemeente-atlas van Nederland; Gelderland 1868, Leeuwarden, 1970
- * Historische Atlas Gelderland 1:25.000, 1989
- * Stichting Wetenschappelijke Atlas van Nederland, Atlas van Nederland, 1984-1989
- * Topografische Atlas van Nederland 1:50.000, deel Rivierenland

Literatuur

- * Aa van der, A.J., *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, Gorinchem, 1839-1851.
- * Baren van, J. (red.), *Gelderland*, Arnhem, 1926.
- * Barends, S. (red.), *Het Nederlandse landschap; een historisch--geografische benadering*, Utrecht, 1986.
- * Barends, S., *Op weg naar een typologie op basis van historisch-geografische karakteristieken van het landschap*, in: *Nederlandse Geografendagen*, 1986.
- * Beaufort, R.F.P. de, en Berg, H.M. v.d., *De Betuwe*, Den Haag, 1968
- * Bergh van den, L.P.C., *Handboek der Middel-Nederlandse geografie*, Den Haag, 1949.
- * Bruin, H.P. de, *Het Gelders Riviereengebied uit zijn isolement*, Zutphen, 1988
- * Bijhouwer, J.T.P., *Het Nederlandse landschap*, Amsterdam, 1944.
- * Faber, F.J., *Hoe Nederland ontstond; de wordingsgeschiedenis van Nederland*, Wassenaar, 1971.
- * Gelder van, H.A.E., *Cultuurgeschiedenis van Nederland in vogelvlucht*, Utrecht, 1965.
- * Gemeenten Rivierenland, *Structuurplannen* (o.a. 1938).
- * *Geschiedkundige atlas van Nederland*, Den Haag, 1913-1935.
- * Groeneveld, J., *Veranderend Nederland; een halve eeuw ontwikkelingen op het platteland*, Maastricht, 1985.
- * Heiningen, H. van, *Het Gelders riviereengebied*, Haren, 1971
- * Heiser, P.C. (red.), *Gelderland*, Lochem, 1940.
- * Hol, A.R., *De Betuwe*, Deventer, 1957.
- * Keuning, H.J., *De historisch-geografische landschappen van Nederland*, Gorinchem, 1946.
- * Keuning, H.J., *Het Nederlandse volk in zijn woongebied*, Den Haag, 1965.
- * Keuning, H.J., *Historische Geografie*, in: *Geografisch Tijdschrift*, 1968.

- * Keuning, H.J., *Kaleidoscoop der Nederlandse landschappen; de regionale verscheidenheid van Nederland in historisch-geografisch perspectief*, Den Haag, 1979.
- * Meindersma, H. e.a. (red), *Jongere Bouwkunst in Overijssel 1840-1940*, Utrecht, 1985.
- * Mentink, G.J. en Van Os, J., *Over-Betuwe, Geschiedenis van een polderland 1327-1977*, Zutphen, 1985.
- * Mörzer Bruijns e.a., (red), *Spectrum Atlas van de Nederlandse Landschappen*, Utrecht, 1979.
- * Provincie Gelderland, *Het Landschapsbeeld van Gelderland, deelrapport Rivierenland*, Nijmegen, 1985.
- * Provincie Gelderland, *Cultuurhistorisch landschapsonderzoek Gelderland*, Nijmegen, 1987.
- * Provincie Gelderland, *Streekplan Rivierenland*, Arnhem, 1987.
- * Renes, J., *Typologieën van bewonings- en perceelsvormen; een overzicht van bestaand werk in Nederland en buurlanden*, Wageningen, 1982.
- * Romers, H., *De Spoorwegarchitectuur in Nederland 1841-1938*, Zutphen, 1981.
- * Schuiling, R., *Handboek der aardrijkskunde*, Zwolle, 1934.
- * Slicher van Bath, B.H., *De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850; sociaal-economische geschiedenis van de strijd om het bestaan in West-Europa tot aan het tijdperk van de industrialisatie*, Utrecht, 1960.
- * Slicher van Bath, B.H., *Bijdragen tot de agrarische geschiedenis*, Utrecht, 1978.
- * Steegh, A., *Monumenten Atlas van Nederland, 1100 Historische Nederzettingen in kaart*, Zutphen, 1985.
- * Vervloet, J.A.J., *Inleiding tot de historische geografie van de Nederlandse cultuurlandschappen*, Wageningen, 1984.
- * Verwey, G., *Geschiedenis van Nederland; levensverhaal van zijn bevolking*, Amsterdam, 1983.
- * Vink, A.P.A. en Zuilen van, E.J., *De geschiktheid van de bodem van Nederland voor akker- en weidebouw; toelichting bij de zeer globale bodemgeschiktheidskaart voor akker- en weidebouw van Nederland, schaal 1:200000*, Wageningen, 1976.
- * Voorden van, F.W. (red.), *Stads- en dorpsgezichten in Gelderland; de nederzetting in ontwikkeling*, Zutphen, 1975.

- * Woud, A. v.d., *Het lege land, De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848*, Amsterdam, 1987.
- * Zanden van, J.L., *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw 1800-1914*, Utrecht, 1985.

Oosterbeek, 1993

Stichting MIP-Gelderland
Oranjeweg 60
6861 BL OOSTERBEEK
tel. 085 - 336 236